

V.

Az unitárius kereszténység a harmadik században.*)

Sámosátai Pál és Zénobia.

A történelmi tanulmányok és a nagy útazások ugyanazon egy erkölcsi eredményre vezetnek, azon hitnézetek és elvek részrehajlatlan megítélésére, melyek az emberiséget megosztják. Igaz ugyan, hogy a gyenge elméknél ez a részrehajlatlanság közönyösséggé fajulhat, de a midőn az időknek és helyeknek ezen összehasonlítása a bírálat által megelevenedik, az értelem a több rendbeli tapasztalatok védelme alatt megerősödik, a nélkül, hogy az ítélet helyességén erőszakot követne el. Az ember visszaaditja az abszolút határozatokat, felebbezés nélküli elítéléseket és fentartás nélküli helyesléseket, a melyek mindig korlátolt látkörnek a jelei. Ha az ember nem akarja közönséges optimizmussal mindenről azt állítani, hogy jó, sem pedig hypochondrikus pessimizmussal nem gyűlöl mindent: akkor képessé lesz arra, hogy kellő mértékkel és helyes megkülönböztetéssel ossza meg, mind a gáncsolást, mind a dicséretet, és igen gyakran igaznak találja a szent könyv ezen szavait, hogy az utolsók elsők. Ezt az általános megjegyzést a keresztény dogmák történetének a mezeje éppen úgy igazolja, mint a vallások összehasonlító történelme. A midőn az értelem így megerősödött, a különböző hitnézetek iránti méltánylását szabályozni tudja, a nélkül, hogy határozottan kárhozzatná egyiket vagy a másikat. Sőt igen gyakran éppen magasztal oly felfogást, oly vallásos formát, a melyet a tekintélyek által elfogadott hagyományok a pokolba sülyesztenek. Néha feltámasztja a halottakat, vagy jobban mondva, kimutatja, hogy miként köti századok multával az utókor magát azokhoz a szálakhoz, melyek az érdekek és egy már-már feledésbe ment

*) Le Christianisme Unitaire au troisiéme siècle. Réville Alberttől. Megjelent a „Revue des deux Mondes“ 1868. május 1-sői számában.

kor irányának terhe alatt megszakadtak. Például, nincsen meszsze hátra megettünk az idő, midőn az unitárizmus, az a keresztény-tan, mely elveti a szt. háromság orthodox-tanát, és tagadja a Krisztus abszolút istenségét, oly ferde kifecszamodásnak tartatott, a mely nem méltó a bölcsék érdekeltségére, s a melytől a vallásos lelkek, mint valami szörnyű istentelenségtől, irtóztak. Napjainkban az az állás, melyet az unitárizmus Angliában és Amerikában magának kivivott, az a hatalmas gyarapodás, melyet az európai száraz föld protestáns egyházának kebelében vesz, a hol már csaknem mindenütt polgári jogot szerzett, azon felvilágosult katolikusok jelentékeny száma, a kik a nélkül, hogy forma szerint megválnának azon egyháztól, a melyben felnevekedtek, nyilvánosan szeretik és vallják az unitárius elveket, az első rendű nevek, melyeket az unitáriusok a magokéinak követelhetnek, mindez megtörte amaz elfogult ítéletet, és jogosan követeli, hogy a keresztény vallás egyik legtisztább, leghatalmasabb és legésszerűbb formája igazságosan méltányoltassék. Ennek a dogmának a történelme, melyet pedig nem unitáriusok készítettek, igazolja azt a változást, a mely korunk vélekedésében történt. Kimutatja, hogy valójában az unitárizmus, melyet a mi időszámlálásunk V-ik századában a katolikus érdekek és nézetek terhelő uralma megfojtott, ámbár lassu, de a XVI-ik század óta folytonos újjászületésben van, a kereszténység eredetekor tekintélyes hatalom, a legrégebb tényező, még pedig egyike a legfontosabbaknak volt az egyház életében. Mindazon szemrehányások közül, melyekkel az unitárizmust illethetik, az lenne a legigazságtalanabb, ha azzal vádoltatnék, hogy a kereszténység őskorában nem lehetne megtalálnunk. Éppen ezt akarjuk mi megmutatni, a midőn kiválóan foglalkozunk Sámosátai Pálnak, ugyan kevésbé ismeretes, de az által, a mit róla tudunk, nagyon érdekes személyével, a ki a III-ik században antiochiai püspök, a papi türelmetlenség legelső áldozatainak egyike volt; és a kinek neve hosszas ideig el volt kárhóztatva azon történetirók által, a kik ellenfeleinek rágalmaihoz vakon ragaszkodtak. Hogy helyesen felfoghassuk azt az állást, a melyet a keresztény dogma történelmében elfoglal, először rövid átnézetet kell adnunk ezen történetnek az egyház első napjaitól kezdve, egész a III-ik század második feléig, a mely amaz unitárius püspök rövid ideig tartó hatása és békövetkezett elítéltetése által lett emlékezetessé. Személyéhez jutva, számba kell vennünk kelet politikai állapotát, a mely néhány évig egy geniális nő, Zenobia kormány-

pálczája alatt állott, a ki Pálmyra királynéja, Pál barátnéja és pártfogónője volt. Hatalmas politikai és vallásos mozgalom mutatkozott ott mindenütt, mely mozgalom — fájdalom — csak igen ritka, töredékes és ellenséges indulatu okmányokban van számunkra megírva, de a melyek, a menynyire az ember azokat a történeti bírálat módszerével összeállithatja, bizonyosan megérdemlik figyelmünket.

I.

A Jézus Krisztus istensége dogmájának történelme a legegyszerűbbé lesz, mihelyt a negyedik evangéliomot nem tekintjük hitelesnek. Ha a negyedik evangéliom közvetlen a Jézus Krisztus valamelyik apostolának műve, ki mestere szavait híven adja elő, akkor azt kell gondolnunk, hogy Jézus maga is követelte magának az isteni méltóságot, hogy ő magát természet feletti lényvé tette, ki az égből jött, a hol földön való megjelenése előtt volt, és csak rövid időre jelent meg az emberek között, a kiknél ő fensőbb, régibb, és hogy kereken kimondjuk, azoktól teljesen különböző. De a nagy és számos okok, a melyeket mi korábban kifejtettünk¹⁾, legalább is megingathatják azt a hagyományt, a mely ezt az evangéliomot János apostolnak tulajdonítja. Ha valaki nem akarná tekintetbe venni ezen ellenvetéseket, mégis mindig megfejthetetlen talánynak marad, hogy a kereszténység, miután az ő főnökében kezdetben az isten személyes i g é j é t (verbum) imádta, miképpen jutott oda, hogy többé nem látott benne mást, mint egy csudálatos módon született, sőt, mint mi mindnyájan, földi atyától és anyától született embert? A történelmi vallások fejlődésök korszakában mindig nevelni igyekeznek alapítóikat. A lelkesültség csinálhat emberből istent, de soha sem megfordítva. Ellenben, ha a negyedik evangéliom szerkesztését hozzávetőleg azon időre tesszük, a melyet annak metaphisicai szelleme és a Jézus személyére vonatkozó alkalmazása kijelöl, t. i. a második század közepe tájára, akkor minden szabályosan, észszerűen és azon állandó törvény szerint következik, melyet így lehet megállítani: az őskereszténység Jézus iránti szenvedélyes szeretetében őt mind közelebb vitte istenhez, anynyira, hogy végre elhitte, hogy istenné teheti, és így az ő istensége dogmájának történelme tehát valósággal istenesítés (apotheosis). Az érze-

1) L. Revue 1866. máj. 1-ről.

lem által siettetve, az elmélkedés által késleltetve, ez a folyton tartó istenesítés nem áll meg mindaddig, mig nem Jézus a szó teljes értelmében istenné lesz; de a mint könnyen gondolhatjuk, a názarethi próféta hosszas idő alatt nőtte ki magát a háromság második személyévé.

Ez egész történelmem kezdetében már jelentkezik egy bizonyos kiszámíthatatlan hatalmu és szemebetűnő jogosultságu érzemény, melyben örömet osztozunk mindazokkal, kik a keresztény nevet viselték; ez érzemény: azon vallásos és erkölcsi eszménynek, melynek Jézus megtestesülése volt, kimondhatatlan szépsége. Ime ez az az erkölcsi erő, mely Jéruzsálemből indulván ki, a régi istenségeket mind elhomályosította; mely a világnak egy oly emelkedést adott, mely még távol van attól, hogy megszűnjék, jobban mondva, nem is szűnik meg soha, mivel összeolvad a végtelen tökély szeretetével. Egy ily eszményhez való forró ragaszkodás szükségképp csak nevelheti azt, kinek személye iránt nyilvánul.

Imen van, hogy az első hagyományok szerint Jézus, a valódi Jézus, habár soha sem követelte magának az isteni méltóságot, mégis saját szemével látta megkezdődni az ő istenesítése történelmét. A míg ez így áll, kétséget nem szenved, hogy különösen az Izrael szigorú monotheizmusa kebelében senki sem gondolt arra, hogy Jésusból istent, sőt még félistent is csináljon, hanem már anyuyira felmagasztalják, a mennyire csak lehet, a nélkül, hogy az emberiségből kiszakaszszák. Ő magát isten-fiának nevezé; ez a szerény czim nem sokáig elégité ki a tanítványok rajongását. Ez nem elég arra sem, hogy ő próféta legyen; neki a legméltóságosabb emberi czimet kell adni, a melyet egy zsidó az ég alatt ismerhet, egy összehasonlíthatlan czimet, melyet vele senki sem oszthat meg, őt Krisztusnak, Messiásnak kell nevezni. Igaz ugyan, hogy Jézus elfogadta ezt a czimet, és hogy elfogadta, meg is halt érte; de tisztán ki van mutatva, hogy nem ő adta magának. Az ő testi felátadásáról való hit is ezen érzeményből született. Annak, a ki ily isteni életet élt, szükségképp győzedelmeskednie kellett a halálon. A megfeszítettett most az égben uralkodik az Isten jobbjára ültetve, ki neki adta a szeplőtlen szentségével megérdemlett koronát, és egy kifejezés sem lenne elégséges arra, hogy leírja azt a dicsőséges állapotot, a melybe az ember-fia jutott. Kétségen kívül az ő tanítványi, a kik követték, a kik látták őt enni és inni, alunni és szenvedni, nem felejtették még el, hogy ő ember; de jobban esett

nekik, hogy Jézusra, mint dicső királyra, nem pedig mint jérusállemi szegény vértanura gondoljanak. Halála után tehát előttük Jézus é g i v é l e t t e m b e r v o l t .

Itt egy felette fontos módosulás történt a keresztény felfogásban. Az evangéliom, főleg kezdetben inkább Jézus saját hite, mintsem a Jézusban való hit, és több világos hely bizonyítja, hogy maga Jézus, a ki azt kívánta, hogy az emberek az ő személyéhez ragaszkodjanak, határozott különbséget tett a között az igazság között, melyet hirdetett, s a mely szükséges arra, hogy a z e m b e r a z é l e t r e j u s s o n , és az ő személyes tekintélye iránti hódolat között. Ama nevezetes nyilatkozatnak, mely azokat illeti, a kik az ember-fia ellen beszélnek, a nélkül, hogy a szent lélek ellen beszélnének, nem lehet más értelme; de azon pillanattól kezdve, midőn az ő személyéhez való mysticus ragaszkodás lőn követői vallásos életének rugója, a Jézus hitének elfogadása előttük nem volt lehetséges másként, mint a Jézusban való hit formája alatt. Azt hitték, hogy az isteni eszményt, a mely az ő életében tündökölt, csak úgy lehet felfogni, ha az ő személyében öszpontosítják mindazon bámulatot, mindazon szeretetet, mindazon bizalmat, melyet ez az eszmény felkelt. A keresztény érzelemnek ezen kifejlődése csak siettette a Krisztus istenesítését. Valóban mihelyt ő nem csak a hit kezdője és példája volt, hanem annak tárgyává lett, szükségesképpen maga ez a hit, sietett neki tulajdonítani az istenségnek minden lehető tökélyeit.

Ugy is történt. Az apocalypsisben önfeláldozása jutalmául Jézus anynyi isteni tulajdont nyert, a mennyit egy ember magában egyesíthet, a nélkül, hogy megszűnnék ember lenni. Csakhamar formálódni kezd a mythos az ő csodálatos fogantatásáról egy szűz méhében. Hogy az ő szellemi fensőségét kifejezzék, addig így szóltak: T e l j e s v o l t s z e n t l é l e k k e l . Azután azt mondták, hogy a szent lélek maga adott neki lételt. A héber nyelvű kereszténységben a szent lélek egy nőnemű szó által lévén jelölve, a Jézus a n y j á t j e l e n t i , a görög nyelvet beszélő kereszténységben az ő a t y j á v á l e s z . Senkinek sem volt ekkor még célja őt az emberiségtől elválasztani; csak e költői legenda naiv teremtoi kezdték meg, hogy őt a mi nemünktől részben elválasszák. Pál apostolnál, a ki nem követte Jézust, a ki bevitte a rabbinisticus speculatiót a keresztény tanba, és a ki a „Krisztusban való hitnek“ a vallásos élet mozgató erői között fölösleges tulsulyt ad, a tannak e

változása még élesebben meg van jelölve. Ezen apostol nem tanítja ugyan a Jézus csudálatos születését. legalább sehol sem beszél róla, hanem nála az első hívők é g i v é l e t t e m b e r e, úgy van előállítva, mint é g i e m b e r. A Pál apostól leveleiben levő Krisztus egyszerre elv is, személy is, és ha még tényleg ember is, az ő emberisége már transcendentális és fensőbb a tapasztalati és csak a földre utalt emberiségnél. Mint é g b ő l j ö t t e m b e r létezhetett, mielőtt a földre jött volna, és Pál apostol későbbi leveleiben, a melyek az elsőbbekben kimondott tanoknak teljesebb magyarázatát tartalmuknál fogva nem engedik meg, a kibékülés metaphysicai elve lesz, mely által Isten a világ-egyetemmel kibékül. A Jézus személyében való hitnek ezen fejlődése az első századon is tulterjed. Ekkor még nincs hivatalosan megállított tan. Az első korszakban vallott különböző nézetek egymás mellett folyvást állanak, a nélkül, hogy az öszhangzatot megzavarnák. A vitának egy más nemé vonja magára a figyelmet. A megtért zsidók utódai hívek maradnak korábbi véleményeikhez. Előttök Jézus még mindig szent lélekkel teljes ember; egyetlen különbség közöttök abból áll, hogy némelyek ezt a szent lélekkel való megtelést az ő megkereszteltetése pillanatára tették, mások elfogadták az ő csudálatos fogantatásáról való dogmát. Rómában a h e r m e s i p á s z t o r című sajtáságos könyv szerzője sem megy tovább a Jézus személyéről alkotott eszméjével, míg polgártársa, a római C l e m e n s, a Pál apostol féle hittan tételeit és eszméit igyekszik viszsztatükrözni. Azonban kitünik, hogy sokan, főleg a pogány áttértek közül, azon elmélet mellett vannak, mely a Krisztust a lehető legmagasábbra emeli. Egy kissé pogányos értemben ugyan már nem hallatlan dolog, hogy az emberek neki isteni nevet adnak. Ugy tetszik nekik, hogy mentől inkább kiemelik az ő méltóságát, annál jobb keresztények lesznek.

Kérdezhetné talán valaki, hogy mi késleltette oly hosszasan azon órát, midőn a keresztény érzemény teljes elégtételt adhatott magának az által, hogy Jézust minden tekintetben az Istennel azonosította. Erre két fő ok folyt bé. Az első az evangéliumi történelem maga volt, mely nem volt könnyen alkalmazható egy ily teljes istenesítésre. Ez még mindig folytonosan fentartotta a szelid és alázas ember-fia emlékét, a ki könyörög, küzködik, szenved, sir, meghal, egy szóval oly viszonyok közt él, a melyek nem egyeznek meg a teljes tökéletességgel. Ha az egyház, mint az elmélet, tultehetete volna magát ezen alkalmatlan tényeken, nem te-

kintvén azokat egyebeknek, mint szemfényvesztő jelenségeknek, a melyek csupán arra voltak számva, hogy egy megváltó szellem földi működését megkönnyítsék, nem sokáig állott volna meg ezen történelmi nehézség előtt: de szerencséjére józan értelme megővta őt ezen fantasticus magyarázattól, melynek a lett volna a vége, hogy a Krisztus személyét egészen a tünemények sorába szorította volna. Az emberek tehát a menynyire csak lehet, kiemelni kívánták ezt a tisztelt személyt, de nem felejtették el azt, a mit a végtelen L é n y n e l összehasonlítva, tökélytelenségnek kellett mondani. Másik ok a monotheizmus érdeke volt, a mely mindig új életet nyert a régi polytheizmussal életre-halálra folytatott küzdelmében. A midőn a keresztény vitatkozók a bölcselém minden érveit és gúnyjait, minden élceit az istenek többsége ellen irányzák, ugyanakkor azon szemrehányásnak tegyék-e ki magukat, hogy nekik is két istenök van, az atya és a fiu, mindkettő végtelen, mindkettő tökéletes? Ez lehetetlen volt és mégis kisebb-nagyobb mértékben érezniök kellett az embereknek, hogy a keresztény elmélet azon az úton, a melyre tért, zsák-utczába jutott.

Ekkor tünt fel keresztény alakban egy eszme, a mely egy századdal előbb már megfogalmazott volt a félig zsidó, félig plátói Alexándriának kebelében, a hol nyugat és kelet vallásos fusiója létre jött. Ez eszme a logos, vagy az Isten Igéje volt. Kétségen kívül ennél még fennebb mehetünk, hogy geneziséit leírjuk. A zsidók gondolköre és a görögök bölcselme már magában foglalta ennek elemeit, de teljesen felfegyverzetten csak a Philon irataiban jelent meg, ki Jézusnak kortársa volt, és a ki éppen nem gondolt a názárethi prófétára, midőn az isteni lényről való nézeteit kifejtette. Ő arra a dicsőségre vágyott, hogy a végetlennek és végesnek, a tökélyes teremtő- és tökélytelen teremtménynek együttlétét kimagyarázza, egy közvetítő lényt vevén fel, a ki a teremtés pillanatában az Istentől származott, az isten-eszme viselője, sőt megtestesítője volt, és azzal volt megbízva, hogy azt a világban alkalmazza, a mely ennél fogva neki köszönheti a rendet, az életet, a fejlődést, s mind azt, a mi szép, világosság, értelem és jó benne van. Ez a logos vagy I g e, (igy nevezve azért, mert az isteni értelmet képviseli és ez az értelem kifejezve, kibocsátva, az Istenen kívül álló lett), tulajdonképpen az Isten lényege volt, bár ha annál alsóbb rendű; ez magának Philonnak kifejezése szerint másod rendű isten volt, szolgálja az egyedül igaz Istennek, a menynyiben közölte a vi-

lággal az isteni lényt, a mely az ő lényét tette, éppen nem sértvén meg, legalább a rendszer érzélatában, a monotheizmust. Egyszerre a tökélytelenség és az istenség osztályába lépett.

Mi nem akarjuk ezen elmélet értékét vitatni, mi csak arra szorítkozunk, hogy létezését kimutassuk és feltüntessük azon kedvező fogadtatást, melyben ez a plátonizmus által kiképzett számos elméknél részesült, mely elmék következképpen könnyen hajlottak arra, hogy a személyiség eszméjét ne vegyék szorosban. Ez éppen nem lephet meg minket azon a ponton, a hol a christológiát elhagytuk, mely szerint a Jézus személye az istenség felé való emelkedésében az I g é v e l találkozott, a mely benne leszállott és hosszasban azonosította magát vele. Ez az ugyanazonosítás úgy szólva halkban történt meg, a nélkül, hogy azt valamely újítási intézkedés, a theologusoknak valamely gyűlési végzése hirdette volna. A levegőben volt, és a már népszerű tanok felébe emelkedvén lassanként orthodox tanná lett. Két egykoru keresztény, a kik nem igen ismeretesek: Justin Martyr és a negyedik evangéliom szerzője a második század közepén e tant, mint kiválóan keresztény tant, magasztalják. Ez azért írta könyvét, hogy az evangéliomi történelmet az új tan kivánalmi szempontjából átalakítsa, melyek nem igen hangzottak össze azon történelmi jelleggel, melyhez a három első evangélista hív maradt. Ha a különbségeket, melyekben a negyedik evangéliom a többiektől különbözik, egymásután megvizsgáljuk, látni fogjuk, hogy annak írója bölcselmi hite szükségének rendszeresen engedelmesskedett. Egyébként evangéliomának sikerében, és gyors elfogadásában sincs semmi, a mi minket meglepjen. Ezen korban nem volt nehéz az embereket a hitelességről meggyőzni, és az új könyv tartalma tetszett az olvasónak. A kereszténység ezen philoni formáját: Jézus a megtestesült Igé, mindenki kedvelte. A plátónisták, a kik nagy számmal léptek az egyházba, úgy üdvözölték e tant, mint az okosság és hit csodálatos kibékítését. A közönséges kegyesség boldognak érezte magát, hogy forró szeretetének tárgyát ily fenséges vonásokban állithatja maga elé, a mi által a monotheizmus nagy eszméjén nem látszott csorbát ejteni. A Krisztus-Ig e, lényénél fogva az örök bölcseségnek bizományossa, ennek következtében a tökéletes igazságban hitnek teljesen méltó kinyilatkoztatása, és mindenek felett az ismeretlen igazságok természetfeletti kijelentése, a minek az evangéliomot is tartották. A püspökség, mely a II-ik század közepén kezdve az ő presbiteri rendszer

fölébe emelkedett, és daczára némely helyi akadályoknak gyorsan az egyházi mindenhatóságra jutott, általában e mellett nyilatkozott. A maga közönsége kebelében mindenik püspök az Isten igéjének helyi eszköze volt. Egy szóval a III-ik század kezdetén Jézus Krisztusra alkalmazott Ige tana a jelenre a legjobb erőkkal, és a jövőre minden ígéretekkel rendelkezett. Győzelme, jóllehet az egykoruak részéről még heves megtámadásoknak volt kitéve, föbbé nem lehet kétséges a történész előtt. A III-ik század vége előtt orthodox és közönséges tanná lesz.

Az antiochiai Theophil, Irénéus, Tertullían, az alexándriai Clémens, a kik a II-ik század végén és a III-iknak elején virágoztak, Cyprián, Origénes, az alexándriai Dionysius, a római Dionysius, a kik amazok után következtek, arról általános vonásokat szolgáltatnak. Ezen tan szerint Krisztus lényegileg más valami és több volt mint ember, ő isteni lényvel bíró személy volt, ki az isten kebeléből azért jött, hogy teremtsen, rendszerítse, kormányozza a világot, és a ki, miután Mózeset és a prófétákat, némelyek szerint a pogány kor bölcseit is ihlette volna, végre emberi testet öltött magára, hogy a megért emberiségnek kijelentse a határozott és teljes igazságot. Jézus tehát Isten volt; de — s ezt jegyezzük meg jól, mert e különbözteti meg a III-ik század ezen orthodoxiáját a későbbitől, e magyarázza meg az áriánizmus hosszszas és heves vitáit, végre ez tükrözi vissza közvetlenül a philonismust, a melyből ez eszme-mozgalom kiindult — Jézus, vagy is a fiu, nem volt egyenlő az Atyával: ennek alája volt vetve, nem csak úgy, mint szolga annak, a ki neki parancsol; hanem úgy is, mint a kitől lényét vette, a kinek önmagában nincs meg lételének oka, melylyel egyedül az bir, kinek absolut létezése van. Most már a keresztény doctorok egyéni hajlama szerint a fiunak ezen alárendeltsége kisebb mértékben hangsúlyoztatott. Például némelyek, mint Tertullían ragaszkodtak azon tényhez, hogy a fiu nem örök, mint az Atya, mivel az ő elkülönzött és egyéni léte csak a teremtést közvetlen megelőző pillanattal vette kezdetét; az alexándriai Dionysius egészen odáig ment, hogy őt a teremtett lények közé sorozta. Mások ellenben, és ezek a népszerű hitnézet emelkedő árában voltak, mint Irénéus, az alexándriai Clemens, a római Dionysius tovább mentek, s a nélkül azonban, hogy megszűntek volna a fiu alárendeltségét elismerni, azon a ponton voltak, hogy az Atya és közöttük csaknem minden lényeges különbséget eltöröljenek. Nem szólunk részletesen Origé-

nesről; az ő rendszere, mely a legmélyebb és a legrendesebb volt mindenik között, tisztán unitárizmusban végződött, jóllehet nyilván nem távozott el a közönségesen elfogadott állítástól. A mi feltett czélunkra elég, ha kimutatjuk, mily könnyen megnyerte magának az ígéről való tan az egyházi hagyományos atyák rokonszenvét, azokét t. i. kik daczára mind annak, a mi őket ezen orthodoxiától megkülönböztette, nem kevésbé egyengették azt az útat, melyet a közönséges hitnézet a maga alakulása első korszakában vert.

A mily mértékben kapott lábra az ígéről való tan, abban a mértékben hallatszottak az óvástételek is ellene. Nem csak az ébionitáknak és názárénusoknak nevezett zsidó-keresztényekről szólunk, kik a Jordán környékén központosulva megmaradtak ősi hitnézetök mellett. Magában az egész birodalomban elszórt nagy egyház kebelében egész közönségek óvást tettek a monotheismus nevében, melyet ők veszélyeztetve hittek lenni ezen tanbeli újítás által, a mely bár mi módon fogja is fel azt az ember, szükségkép két Isten lételének feltételezésében kell hogy végződjék. Kis-Ázsiában volt egy ismeretlen párt, a melynek létezését azonban az atyák bizonyítják, és a mely a *logosok* név alatt hosszasan ostromolta a *logos*-tant, valamint a János iratainak hitelességét is. A II-ik és III-ik század ezen unitárizmusa a Jézus Krisztus személyéről való régi hagyományra hivatkozott, és annak szükségességére, hogy az isteni monarchiát szigoruan meg kell tartani; a honnan abban az időben az unitárius pártnak monarchikus nevet adtak. Ugy látszik, hogy különösen Rómában nagy és hosszas ideig tartó hatalma volt. Praxeas, egy kisázsiai unitárius, a római püspök által szívélyesen üdvözöltetett Tertullianának nagy botránykozására, s kétségen kívül a fővárosi egyház helybenhagyásával. Theodot és Artemon ezen egyházközségben a Krisztus tiszta és egyszerű emberiségét tanították, és mind az, a mit ezen fontos egyház benső életéről tudunk, a *Philosophoumena* könyvből, a melyről e helyen szóltunk ¹⁾, bizonyítják azt, a mit különben is gyanítani lehet az unitárizmusnak Rómában való hatalmas befolyásáról a II-ik században. Theodotot ugyan Victor püspök excommunicálta (190—200), de ugy látszik, hogy ez az üldözések idejében tanusított gyávaságáért, és semmi esetre sem theologiai véleményeért történt. Legalább midőn az Artemon barátai is excommunicáltattak a III-ik században, azt panaszták, hogy azért üldöztettek el az egyházból, mert a római hitközség hagyományos tanát hirdet-

1) *Revue jun.* 15. 1865.

ték, a mely — úgy mondának — csak Zephyrus püspök óta változtatott Éeg (201 — 218). A mint ebből is látszik, ez időben forgalomba kezdtek jöni a papi izetlenkedések. A közönséges hitközségből számüzött unitárius párt elég számos volt arra, hogy külön egyházat alkosson, és magának püspöket válasszon, a kit jól fizetett. Ez a püspök, kinek neve Natalis volt, az üldözéssel bátran szembe ment, és a keresztény névért szenvedett; az ő igazhitiségéből származott jó hirneve fényt adott az általa igazgatott egyházközségnek. Azonban, azon időtől fogva, hogy ezt a hivatalt magára vette, a szegény unitárius püspök rémitő álmokat látott. Az Ur saját személyében megjelent neki minden éjjel, hogy magán életét és hibáit szemére hányja. Felébredésével a hiúság, a nyereségvágy megakadályozták, hogy ezen éjjeli szemrehányásoknak engedelmeskedjék. Egyébaránt az álom leple alatt békövetkezett kijelentésekben mindig van valami határozatlanság; tehát jelentékenyebb eszközöket kellett alkalmazni az ő meggyőzésére. Egy szép éjjel az Ur helyett a szent angyalok jöttek el őt meglátogatni, és irgalom nélkül korbácsolták reggelig. Ily érvelésre nem volt mit feleljen, és Natalis elszaladt, hogy magát a törvényes püspök lábai elé vesse, megmutatván neki a még friss ütéseknek helyeit, a melyeket kapott, és visszahelyeztetését kérte. Ezt az elbeszélést egész terjedelmében lehet olvasni Eusébiusnál, a ki azt egész komolysággal adja elő egyháztörténelme ötödik könyvében.

Jegyezzük meg magunknak, hogy ezt a gyökeres unitárizmust nem az ugynevezett Ige tanának pártosai excommunicálták, hanem egy más unitárizmus érdekében, a mely még nem fogadván el ezt a tant, más módon igyekezett fentartani az Isten szoros egységét. Azon műben, a melyre hivatkozunk, elég hosszasan tárgyaltuk ezt az unitárizmust, melyet Sabellianizmusnak neveznek, Sabelliusról, legjelesebb képviselőjéről, de a mely Sabellius előtt már megvolt, és a mely tulajdonképpen ezen eszmében állott, hogy az atya, a fiu és a szent lélek, nem három külön álló személy, hanem három név, három módja az egyetlen egy Isten nyilatkozatának a történelemben. Ezen alapon a Jézus emberi személyét teljesen meg lehet semmisíteni anynyira, hogy az ember benne az isteni szellemnek csak személytelen és nem öntudatos eszközét lássa, a mi rá nézve kevésbé megtisztelő, az Isten tökélyeihez pedig nem igen méltó következtetésekre vezet — vagy hogy bölesemlileg szóljunk, arra vezetne, hogy az Isten maga nyilatkozott a Krisztus emberi életé-

ben, a mint ma is mondjuk, hogy Isten kinyilatkoztatja magát a természetben és a történelemben. Más szókkal, ez a Sabellianus féle unitárizmus vagy igen durva volt, hogy sokáig fennmaradjon, vagy igen finom, hogy nagy győzelmet vívjon ki. Callistus alatt, a ki Zephyrus utóda, s miként ő, unitárius volt, elveszni látjuk Róma területéről. Keleten tartósabb élete van; Sabellius fennhangon vallja azt 250 és 260-ban, és néha mégis vissza retten ő maga is a két istenségü elmélet terjedése előtt.

Egyébaránt ne hogy azt gondoljuk, hogy ha a kimivelt unitárizmus a zsinatokon hátrányban van, és lassanként elveszti hivatalos állását, ezzel az egyház bensőjéből is eltűnik. A mivelt emberek vallása, a kiknek értelme a bölcelem, a tudományok és irodalom által ki van formálva, jól megfér a békés és csendes étellel, és a durva hitnézeteket önkényt a népnek és papságnak hagyja. A Theodot és Artemon barátjainak azt hányták szemökre ellenfelei, hogy igen sokat foglalkoznak a menyyniségtannal, a vetélytannal, a bírálathoz módjával, Aristotelessel, és hogy tülön-tül nagy szabadsággal bánnak el a szent könyvek szövegével. Ez azt teszi, hogy nem imádták a betűt, és ugyanazt a magyarázat módot vették alkalmazásba, a mit más történelmi okmányoknál. Később hasonló szemrehányással illették az áriánusokat. Mind ez még a mi szemünk előtt is foly. Plátó és a mysticus szemlélet trinitáriusokat csinált; Aristoteles, a syllogismus és a bírálathoz az unitárizmust szülik. Csak hogy napjainkban a siker szerencséje megfordított. Az unitárizmus hanyatlása az első korban is lassu volt. A harmadik században még egy valódi hatalom magva volt, és a clericalismus és az elhatalmasodó dogmatismus ellen titkos vagy nyilt módon működött. Midőn a közeg kedvező volt, az unitárizmus még visszanyerhette egyházi hatalmát, teljesen ura lehetett az egyháznak a keresztény népek ragaszkodásával, és egy pillanatban kénytelen volt az orthodoxia a maga növekedését feltűnőleg megakadályozva látni azon hatalmas unitárius mozgalom által, a mely a Sámosáti Pál nevével van kapcsolatban, ki 260-tól 272-ig ántiochiai püspök volt.

II.

A római birodalom jóllehet jóformán központosított a császári kormányforma által, igen kiterjedt volt arra, hogy ne legyenek benne tartományi fővárosok, vagy másodrendü központok, me-

lyeknek saját életök meg ne lett volna. A mi Lyon volt a Galloknak, az újra felépített Kárhágó Áfrikának, Alexándria Egyptomnak, Efézus Kis-Azsiának, ugyanaz volt Antiochia azon roppant syriai tartománynak, melynek oldalait a suezai földszorosától az Amanus hegyig a földközi tenger mossa, és a melynek keleti határai az Eufrátes völgyének hosszában nyulnak el. Ez a vidék volt, a mely talán leginkább megőrizte a helyi életet az „orbis romanus“ rémitő egysége mellett. Ott voltak még gyarmatok, sőt kicsiny államok, a melyek még nem voltak teljesen béolvasztva, a melyek megtartották azt a fél autonomiát, a melyről Herodes alatt a zsidó népre alkalmazott kormányforma elég világos eszmét nyújthat. Ez a szabadság szűk korlátok közé volt ugyan szorítva, de a központ távol volt. Mentől inkább távozott az ember a partoktól, annál inkább szövetkezett a keleti szellem és a pusztaság a császári központosság ellen. A politika végre azt tanácsolta, hogy ne ellenségeskedjenek szerfelett a népséggel, hol a párthusok, s utánok a feltámadt perzsa birodalom veszélyes rokonérzelemre találhattak. Kétségen kívül Antiochia maga, a syriai római proconsul székhelye, nem tekintethetett semmi esetre független városnak, de saját falai között több bé nem olvasztott elemet tartott, például a zsidókat, a pusztai gyermekeit, a Mesopotámiából, Pálmyrából, Commageneből jött kereskedőket, és ha a nyelv, az emlékoszlopok, művészetek, egy szóval, a külső műveltség által a görög szellem uralkodott is benne, inkább vezérkedhetett mint más helyek, és jobban alkalmazhatta eredeti formáit az ott keletkezett autonóm irányu mozgalmakra.

Antiochia a mi idő számlálásunk első századában 7—800 ezer lelket magában foglaló igen nagy város volt, és a birodalomban harmadiknak tartatott ¹⁾. Seleucus Nicator által építettett egy kis mezőváros helyére, melynek egy szomszédos szép babérfa erdőről vett nevét, Epidaphné, alapítója atyjának nevével cserélte fel. A város zöldséggel koszoruzva egy kiszélesülő háromszög alakjában nyult le a Silpius hegyétől az Oront viz partjáig. Vizomlások és zuhatagok törtek keresztül építészeti remekein. Széles köfal körzete, gyakori fokozatos megtörésekkel emelkedve felfelé, két oldalról egy fellegvárban végződött, a mely a magasból a környéknek parancsolt. A vizek frissesége, a növényzet gazdagsága belől és kívül a kerítésekben, a hiácintok és mezei növények illatárja, a barlangok, hegynyilások, szakadások, mind ezen hatalmas természet gyönyörű ellentétben kellett hogy álljon a Seleucidák

1) A második Alexándria volt.

által eme kedvencz helyökre összehalmazott csudadolgokkal. Ezért a város kiválóan görögös volt. Az ős syriai vallás el volt felejtve vagy legalább béolvadva a Nagy Sándor harczosai által bévitt kellemesebb mythológiába. A templomok és basilikák, a színházak és vízvezetékek, a márvánnyal kövezett, oszlopokkal szegélyezett utcák, bámulatra méltó emlékkövekkel ékesített piacok, mindez a hellen izlés győzelmes fenségéget bizonyította. A művészetek és a tudományok szorgalmasan látogatott iskolákban műveltettek. Egyetlen körülmény, a mi ezen képre árnyékot vehet, a lakosok erkölcstelensége volt. Bizonyára, hogy a mi modern nagy városaink nem követelhetik magoknak az erkölcsi tisztaságot, mindazáltal ezek feddhetetleneknek tetszenek, ha a Sardanapál mámorával hasonlítjuk össze, a hol minden kéj és kicsapongás egymást felváltva folyt ¹⁾. Mégis a kereszténység az első napokban már gyors győzelmet vívott ki a pogány tisztátalanságnak ezen gyűlhelyén. A gyönyörökben való kihágás undort szül, és a művészet finomításának, még akkor is, midőn abból az erkölcsi czélzat hiányzik, meg van legalább az a jó oldala, hogy az emberi lelket bizonyos magasságban tartja. Nem lehet kételkednünk abban, hogy az antiiochiai nép között a kereszténység elterjedvén, az erkölcsöknek csendes javítását ne eszközölte volna, a mi habár teljesen nem tisztította is meg a légmört, nem tetszhetett azoknak, a kik szerették annak bódító gőzét; legalább látjuk, hogy Maximus alatt Antiiochia pogány lakosaiból egy küldöttség járul a császárhoz, azzal az esedezéssel, hogy a városból üzze ki mind a keresztényeket. Ugy látszik ezeknek létezése reájok nézve boszszantóvá lett.

Ezen kegyes folyamodásnak nem lett sikere. A keresztények már nagyon számosan voltak, és Antiiochia az új vallás egyik legerőteljesebb főszékének maradt. Sőt még azt is mondhatjuk, hogy inkább Antiiochia mint Jeruzsálem vívta ki a keresztény nagy győzelmeket. Azon naptól fogva, a hogy István vértanui halált halt, a megkövezett diaconus barátai a syriai fővárosba menekültek, hogy biztonságba tegyék magokat azon türelmetlen rendszabályok ellenében, melyeket a zsidó sanhedrin hozott. Az ős kereszténységnek ezen szabadelvü töredékéhez tartoztak azok, a kik Jézus munkáját folytatni akarták az általa hirdetett elveknek mind nagyobb és nagyobb mérvbeni alkalmazása által, és a kik a mellett, hogy ki vol-

¹⁾Lásd Renan apostolokról irt könyvében Antiiochiának oly fenséges leírását.

tak téve a judaizmus vakbuzgó rosz akaratának, nem nézettek jobb szemmel saját hitfeleik nagy száma által is, a kik nem szerették eszméik merészségét. Megtelepedvén Ántiochiában prédikálni kezdettek, proselytákat szereztek a zsidók és pogányok között, és így egy vegyes gyülekezet alakult, a mely eredeténél és azon szellemnél fogva, mely szerkezetében uralkodott, egyaránt szabadelvű volt. Itt rázta le magáról Jézus vallása valójában a judaizmust, és itt vette fel az őt megkülönböztető kereszténység nevezetet. Itt hirdettetett ki a zsidó törvény bukása, és minden népek és fajok egyenlősége. Innen indultak ki a pogány világba szánt nagy missiók, melyek Pált és Barnabást felavatták. Ez a hely, a hol Pétert, kinek tekintélye oly nagy volt a palesztinai keresztények között, az a bosszuszág érte, hogy kénytelen volt meghallani a vádat, a melyet ellene következtelenségeért és gyávaságáért nyilvánosan emeltek. Egy szóval az ántiochiai ősegyház a keresztény szabadelvűség bölcsője.

Különös ritkasága miatt azon biztos okmányoknak, a melyek ezen fontos egyház helyi történelmét a II-ik században és a III-ik század első felében velünk megismertethetnék, nem mondhatjuk meg, meddig maradt fenn ez a szabad szellem Ántiochiában az első keresztény nemzedék elszóródása után, csak annyit látunk, hogy II-ik századbeli igazgatói közé kell számitanunk Ignatiust, a vértanut, a kiről kevés bizonyost tudunk azon kívül, hogy Pálnak buzgó elvronta volt. Az ántiochiai Theophil, ezen város Püspöke 180 körül, szerzője a kereszténység egy középszerű apologiájának, bámulója a negyedik evangéliomnak, az első ismert nevű keresztény író, a ki azt valósággal idézi, következőleg az ígéről való elméletnek pártosa. Ez semmit sem jelent nekünk az ő szabadelvűségét illetőleg, a mely nem lehetett igen nagy, ha szabad azt azon igazságtalanságból ítélni meg, a melylyel ő a pogány őskorról beszél. 252-ben egy Fábían nevű ántiochiai püspök, elég hajlandónak mutatkozik arra, hogy Novátiusnak pártját fogja a római püspök Cornelius ellenében. Mindezekből kevés következtetést lehet vonni. Egyetlen eset, a melyet állithatunk, az, hogy az ántiochiai egyház a IV-ik században nem tagadta meg szabadelvű eredetét, és hogy a III-ik század második felében püspöke, a nagy számu püspökök által elvádolt, elkárhoztatott és excommunicált Sámosátai Pálhoz való ragaszkodását nem lehet pillanatnyi szeszélynek tulajdonítani. Feltethetjük tehát, hogy több vagy kevesebb elevenséggel, a külső események és befolyások által kisebb nagyobb mértékben akadályoztatva, az első

napok szabadelvű hagyománya mindazon pillanatig folyamatban volt, a midőn az unitáriusok ott oly magasra emelték fejüket, hogy komoly nyugtalanságot szereztek a püspökségnek, mely egészen más irányban haladott.

Ez a Pál püspök eredetére nézve Sámosátai volt, mely helység az Eufrátes közelében feküdt. Azonban több év óta Antiochiában lakott, a hová szegényen érkezett, de a hol meglehetősen magas állomásra jutott. *Ducenarius procurator* volt, az az egy magas rangu pénztárnok, egy azok közül, a kiknek Claudius császár egy leirata szerint a consuli disz-jelek használatát megengedte. Hogy egy ilyen hivattal felruházva az antiochiai keresztény nép és presbyterium által püspöknek választatott, ez az ő jelleme és becsületessége mellett szól; mert abban az időben a püspököknek környékük általi megválasztatása még nagyon fontos dolog volt. Az ő választatása 260-ban, Válerián uralkodása utolsó évében, történt. Népszerűsége püspökké választatása óta folytonosan növekedett. Ugy látszik, hogy mint püspök a szószékbén nagyon jeles szónok volt, és a hallgatóknak nagy seregét vonta magához. A szomszéd helységek püspökei barátságát keresték és önkényt az ő nézetei mellé sorakoztak. Az antiochiai keresztény nők az ő vezetése alatt vallásos énekkarokat alakítottak, és ő a szent éneket megjavítani igyekezett. Az ő személye iránti lelkesedés néha anynyira ment, hogy őt égből leszállott angyalnak nevezték. Püspökké lévén, nem mondott le *procuratori* hivataláról. Nem csak azért, hogy így mint bírónak nagyobb tekintélye volt azon gyakori esetekben, midőn az érdekek által megoszlott keresztények inkább keresték a püspök bíráskodását, mint a pogány törvényszékekét, hanem még inkább azért, mert egy ilyenmü jól fizetett hivatal, nevelvén a forrásokat, melyeket a szegények számára fordíthatott, az üldözés alatt hitfeleinek a legnagyobb szolgálatokat tehette. Valóban tudjuk, hogy gyakran a *ducenarius procurator* elébe vitték a keresztényeket, a kik megtagadván a császárnak áldozatot tenni, felségsértéssel gyanúsítottak. A mit mindenekfelett ki kell emelnünk nála, ez a laicus törekvés, a mely nagyon is ellentéte volt a clericalis szellemnek, a mely hová tovább mindinkább elfogta a püspökséget. Polgáriasan kívánt élni mind nyilvánosan, mind házánál, s úgy látszik, hogy ez éppen anynyira szolgál okul, mint dogmatikai merészsége a vad gyűlölésnek, a mely nem késett ellene támadni. Ő értette azt, hogy a presbyter és a püspök polgárok kell hogy maradjanak. Az ascetis-

must nem nagyon szerette. Minthogy Zénobia, Pálmyra uralkodónője, nagyon becsülte, s gyakran megfordult annak udvarában, hol ezen hirneves nő által athénei szónoknak nevezett Longinnal találkoztott; ugy látszik az ő politikai nézetét osztotta, mely nézetek nagy fogtosságuk voltak, és sikerök, a mi kevés időre csaknem biztosítva volt, teljesen megváltoztatta volna Keletnek későbbi sorsát. Theologiai törekvései is, ha azok gyökeret verhetendnek, az egyháztörténelemnek különös fordulatot adtak volna.

Kétségen kívül fel lehet tenni, hogy Sámosátai Pálnak is voltak néha saját hibái. A népszerűség oly terü, a melyet nem mindig könnyű hordozni. Talán ő is hajlott néha a hiúságra, talán nem volt mindig elég okos arra, hogy a tulságos dicséretet visszaútasítsa; talán a vágy, hogy a keresztény papi életet a közélethez közelítse, oly cselekedetekre ragadták, a melyek a püspöki hivatal méltóságával nem fértek össze, talán végre néha nehéz volt polgári hivatalának kívánalmait püspöki kötelességeivel egyeztetni. Mindez némi ürügyet és némi látszatot szolgáltatathatott azon méltatlan vádakra, a melyeknek ő tárgya volt; de ismét mondom, nem lehet gondolni, hogy az ántiochiai keresztény népség oly hosszasan csatlakozott volna hozzá a maga meleg rokonérezelmével, ha csak egy tizedrésze igaz lett volna annak, a mit ellene felhoztak. Hátrább látni fogjuk, hogy miket hoztak fel ellene, és mily szigorral változtatta át a theologiai szenvedély szörnyű bűnökké a leggyeszerübb, legalább is nagyon menthető dolgokat.

Mindezek mellett Sámosátai Pált az utókor ugy ismeri, mint egyikét azoknak a nagyon ügyes és jeles unitáriusoknak, a kik daczára annak, hogy az ígéről való tan bévégzett tény volt, állhatatosan állították, hogy Jézus ember volt, és a kik nem elégedvén meg azzal, hogy ezt a legrégebb hagyományok nevében állítsák, ezen az alapon egy oly theológiát igyekeztek előállítani, a mely a kegyesség kielégítése mellett a józan értelmet is tiszteletben tartotta. Elötte kevéssel egy más püspök Beryllus, Bostrából, Arabiából, hasonló rendszert fejtett ki, és e tárgyban főnöke által hosszasan vitába vonatott Origénessel. A vita tárgya abból állott, hogy Beryllus és Pál szerint a Jézus személye nem az Isten ígéje, és hogy ez, mint külön személy nem létezett az ember Jézus születése előtt. Sámosátai Pál nem tagadta meg az ígéről vagy az isteni értelemről való elmélet bölcselmi és vallásos értékét. Kétséget nem szenved — mondá ő — hogy az Isten, vagy az atya, maga magá-

ban bírja a legfőbb értelmet, a melynek e világ nyilatkozata; de ez az értelem vagy isteni ige nem személy, ez isteni tökély. Az isteni és emberi szellem közt természetes viszony van. Az arányt teljesen megtartva, ugyanaz az értelem van az isteni szellemenben, a mely az emberiben, és valamint nincs jogunk az emberi értelmet az emberi szellemtől elvenni, hogy abból egy külön álló személyt formáljunk, éppen így nem lehet egy isteni személy létezését az egyedül igaz Isten mellett és azon kívül felvenni, a mely személy nem lenne egyéb, mint az Istenből kiszakasztott Isten értelme! Meg lehet-e engedni, hogy az értelmétől megfosztott Isten az ige teremtése után személyes Isten marad? És ha az Isten magában levő értelmének birtokában marad, mindazáltal ezt az értelmet személyes formában magából kidobja, mondhatjuk-e, hogy két ige, két isteni értelem van? Nem, az ige az isteni értelem, a mely a világban s főképp az emberben munkál. Ez nem csak a Jézusban működött, vagy ha úgy tetszik, beszélt: Mózeset és a prófétákat is ihlette; hanem a Jézusban fejlett ki legteljesebben kijelentési működése, Jézus ezért a kiváló kijelentő. A Krisztus nem a magasból, nem az égből jött, hanem a földről; ő az emberiségéből emelkedik ki. Ezen folyton tartó működése erejénél fogva az isteni ígének, a mely jelenlétének más jegyei között az ő hasonlíthatatlan kegyében és szentségében nyilatkozik, Jézus az istenség felé emelkedő ember (ἐξ ἀνθρώπων γέγονε Θεός), a ki minket az ő követésére hív fel, hogy vele mi is istenesüljünk ugyanazon szellemi előhaladás erejénél fogva (ἐκ προκοπῆς τεθεικοῖσθε). Ezekből láthatni, hogy mindezen nézetek menynyire közelednek a modern unitárizmushoz. Arról nem sokat tudunk, hogy mit mondott Pál a Jézus csudálatos születéséről. Ha azt elfogadta, ez következtelenség volt, legalább a vita úgy látszik nem vitetett e pontra.

Mentől népszerűbb lett Sámosátai Pál, és mentől több követőt nyert meg az ő észszerű unitárizmusának, annál inkább megremült a palesztinai, az egyiptomi és a kis-ázsiai püspökség. A testté vált személyes ígének kedvencz tana kétség alá lőn vonva. A Krisztus személye lealáztatni látszott. A bírálat és vizsgálódás szelleme kezdett elterjedni az egyházban, melyet egy napon a püspöki tekintélynek is ki kell állania. A papi és asceticus kegyesség, a mely a világgal bosszusan meghasonlott, nem értette meg ezt a laicus kereszténységet, a mely a világot inkább megtisztítani, mint összerombolni igyekezett. Az ellenszenv tehát minden oldalról össze-

gyült. Azonban a jeles doctorok, a nagy befolyással bíró nevek a jelen pillanatban hiányoztak az egyházban. Cyprián és Origénes már halva voltak; az alexándriai Dionysius nagyon megöregedett, s különben ő maga is egy kevéssé gyanus volt. A római Dionysius nagyon távol volt, és nem volt keleten közvetlen tekintélye. A Pál elleni csatát tehát másodrangú embereknek kellett feltartani.

III.

Valóban nagyon kevéssé ismeretes azon püspökök és presbyterek neve, a kik Sámosátai Pál ellen felbőszültek. Az ők szándékuk valószínűleg nagyon kegyes volt, de nem lehet elvitatni, hogy a szenvedély, a theologiai gyűlölség ne játszottak volna abban nagy és szomorú szerepet. Ki ismeri ma a tarsusi Hélénus, az iconiumi Nicomas, a césariai Theoteenos, Gergely és Athenodor két testvér neveit, a kik a pontusi tartomány püspökei voltak? Pedig az Eusébius tudósítása szerint ezek voltak, a kik a Pál ellenfelei között első sorban tündököltek. Az öreg Dionysius korosságával mentette magát, és nem ment el az egyházi gyűlésre, mely többszöri megújítással éppen Antiochiában tartatott meg, hogy elvonják a pástortól ezen város népét, melyet ő szeretett. Ő megelégedett azzal, hogy egy levélben, melyet az antiochiai keresztényekhez intézett, kifejezze a maga nézeteit a Jézus személyét illetőleg, és kimutassa a különbségeket, a melyek őt Páltól elválasztják. Azonban az ő nézetei nagyon hasonlóak voltak azokhoz, a melyek 40 évvel később áriánizmusnak neveztettek. Szerinte a Krisztus nem volt sem valóságos ember, sem valóságos Isten, hanem egy teremtett Isten. Dionysius vénségére túlságos békés, óvatos lett. A mióta theologiai merészségei neki saját társa és római névrokona részéről oly heves szemrehányásokba kerültek, azon erőlködött, hogy kifejezéseit megszelidítse, oly módon, hogy azokat a lehető legközelebb hozza az uralkodó véleményekhez. Gyanítani lehet tehát, hogy ha levele békés irányú volt, nem nyilatkozott Pál mellett. Hasonló eszélyességi szempontból nem küldött antiochiai hivataltársának a püspökök közt szokásos testvéri üdvözlétet. Ezt a Pál ellenfelei nagy szorgalommal felhasználták, de ebből egyszersmind azt is feltehetjük, hogy körül-belől csak ennyire terjedhetett az a haszon, melyet ők e levélből vonhattak. Dionysius, mint közvetlen örököse a Clemens és Origénes tudományának, keleten nagy

tekintély volt, és ők nem mulatták volna el határozott helyeket idézni Pál ellen, ha azon levél ilyeneket tartalmazott volna. Egy másik kisebb, de igazi tekintély volt a kappadocziai püspök, Firmilián, ki kétszer ment Antiochiába, hogy Pállal értekezék. Ő is bizonyosan békés és türelmes kiegyenlítést akart. Kétszer elegyedett bele a dologba, mint közbenjáró. Ugy látszik becülte Pált. A Pál ellenségei azt mondják, hogy Pál neki meg is ígérte véleménye megváltoztatását, s ezen feltét alatt fordította el róla a kappadocziai püspök a fenyegető excommunicatiót. Ez alaptalan, s az azután történtek által megczáfolt állítás. A szerencsétlenség úgy hozta magával, hogy Dionysius meghalt 265-ben, azon pillanatban, midőn a baj elmérgesedett, és hogy Firmilián is öt évvel később szintén meghalt Tarsusban; midőn éppen útban volt, hogy harmadszor menjen Antiochiába, a hol a harcziás püspökök pártja az elhatározó csapásra készült. A tervezett zsinati utolsó gyűlésen tehát hiányoztak a türelmes indulatu párt fejei. A mi több, a 269-dik év végén túl a politikai viszonyok, a melyek addig Pálra nézve nagyon kedvezők voltak, szintén megváltoztak.

Idáig jutván elbeszélésünkkel, egy kis időre el kell hagynunk Antiochiát, s a tulajdonképpen Syriát kell hogy megtekintsük, számot adandó kelet különös politikai állapotáról ez időben. Azon utak között, a melyeken a magas Ázsiából való árucikkek a syriai part nagy kikötőibe jutottak, egyike a legérdekesebbeknek az, a mely Sidonból indulva ki, a Libánusba mélyedik, leszáll Coelesyriába, megáll Baalbecknél, a nap városánál, Salamon király Baalathjánál, melynek bámulandó romjai rég idő óta méltán nevezetesek, majd ismét felemelkedik az Anti-libánus halmain, és ismét leszáll ezen földi paradicsomba, a hol Damaskus, mint egy henye szultán-nő, narancs, barack, citrom és czedrusból álló gazdag pompáját kitarja. Onnan kevésbé festői, de mindig vidám és zöld úton az ember Hemshe vagy Homsba, a hajdani Émésebe, a Julia-Domma és a Heliogábálus városába jut. A hogy az ember ebből a városból kimegyen, a vidék kinézése egyszerre megváltozik. A pusztaság végtelen lesz. Nyolcz vagy kilencz napi út választja el az útast az Eufrát völgyétől, a hol ismét dús növényzet és bőség kezdődik. Mindazáltal van némi kárpótlása. Körülbelül a közepén ezen homoktengernek van egy zöldség-sziget, egy oázis, a mely Coelesyriának egy szegletét ide a sík pusztára látszik áttenni, hogy mintegy megkönynyítse az átutazást. Gyönyörű vizek, fű, gyümölcskertek

és mindenek felett számos és nagyszerű pálmafák csalogatják, jobban mondva csalogatták, (mert most az oázis nagyon megkisebült) a kereskedő karavánokat. Ennek a közepén feküdt egy nagy és szép város, mely pálmafa környezetéről Thadmornak neveztetett, és a melyet ezért a görögök Pálmyrának neveztek. A mint Velenczéről azt mondták, hogy a tenger álma: Pálmyréről is azt mondták fénykorában, hogy a puszta álma. A puszta azt álmodta, hogy görög volt. Mint minden szép álom, ez is rövid volt. A pálmafák városa több mint 1200 év óta teljesen el volt felejtve, midőn a mult században néhány angol, a kik az áleppoi ügynökségnél voltak alkalmazva, a környékbeliek leírásától elszedittetve, béindultak a homokon, hogy felkeressék a hajdani Thadmort. Menynyire elbámultak, midőn az oázis közepén, a melyet nekik megjelöltek, templomok, folyosók, színházak és vízvezetések képzeletet túlhaladó nagyszerű romjaira akadtak. A büszke oszlopok sora symmetriai vonalokban tünt fel a puszta kék láthatárán. A föld, a meddig a szem ellátott, rakva volt fejr márványból való párkányzatokkal, gerendákkal, oszlopokkal, tetőzettel. A kik olvasták Volney romjait, kétségen kívül emlékeznek a hatásra, melyet ez a kép a francia utazó nem nagyon költői lelkére tett, és valószínűleg nem is emlékeznek egyébire, mint ezen szép helyére egy ma már jóformán unalmas könyvnek.

Mely viszonyoknál fogva vegyül „a puszta álma“ a III-ik század püspöksége prózai küzdelmébe? Ezt kell most kifejtenünk. Thadmor vagy Pálmyra, a mint mondják, Salamon király által alapítottatott. Sokkal valószínűbb, hogy Izraelnek ezen királya, politikai szilárdságához hiven elfoglalta ezt a helyet, a melynek kereskedelmi szempontból már meg kellett hogy legyen a maga fontossága, és a melynek birása arra kényszerítette az ő jó barátait, a tyrusiakat, hogy szövetségét sovárogyva keressék. Oltalmaztatva a homokos oceántól, mely zöld oázisát minden oldalról környezte, és a mely ellentállott nagy hadsergek átmenetének, Pálmyra kevesebbet kellett hogy szenvedjen, mint más régi keleti városok, azon pusztításoktól, a melyek rendes következményei voltak a magas Ázsiából jött hódítók kirándulásainak. Egyébként hihető, hogy a lakók önkényt alája adták magokat a megkivánt adó-fizetésnek, azon feltét alatt, hogy az átmenetel szabad legyen. A selcucidák alatt, és abban a mértékben, a mint a kereskedelmi viszonyok az Eufrát, és Indus és a földközi tenger öblei között gyarapodtak, felette el-

gazdagodott. Azon nagy karavánoknak, a melyek falai felé tartot-
tak és onnan sok irányban mentek szerte-szélyel, központi állomása
lévén, nagyszerű lerakodó helylyé és nagy piacczá lett. Lakóiban
a kereskedelmi üzérkedésre való hajlam ennek folytán kifejtett, és
a fogyasztó tartományokban nagy vagyonra tettek szert. Annak az
élénk honvágynak a következtében, a melyet a kisebb eredetileg
kereskedelmi tartományok népeinél, a milyenek Holland és Schweiz,
ma is tapasztalunk, úgy látszik, hogy a távol letelepedett pálmy-
raiak szerették visszajönni, hogy utolsó napjaikat az ők születési
helyökön töltsék el. Valóban ritka helyen lehet egyebütt magáno-
sok által emelt anynyi és oly nagy emlékoszlopokat találni, a mint
ezt itt sok felírás mutatja. Kétségen kívül szerették kincsoket vá-
rosuk szépítésére fordítani, a görög városok építészeti csudáit a sík
pusztán viszzatükröztetvén. Innen azok a korinthusi folyosók és
merész oszlopok, a melyek valóban idegenszerűek egy oly tarto-
mányban, a hol az ember inkább az Izmael sátrát, mint a Propyleu-
mok utánzását hiszi láthatni. A kicsiny állam szerkezete hasonló
volt a mi középkori kereskedő városainkhoz: aristocraticus köz-
társaság. Névleg Syria királya kormánypálczája alatt voltak; de
a midőn ez tiszteletben tartotta Pálmyra helyhatósági szabadságát,
az emberek nem sokat nyughatatlankodtak egy oly fensőség miatt,
a melynek szintén meg voltak a maga előnyei, mivel ura volt a
tenger kikötőinek. A rómaiak helyben hagyták az ügyek illetén ál-
lását. Pálmyra úgy tekintetett, mint nagy mérvű helyi szabadal-
makkal ellátott gyarmat, a melynek rendeltetése volt, hogy a biro-
dalomnak előörse legyen az arabok, a párthusok és perzsák bétö-
rése ellen. A szerencsés város gazdagsága tehát csak gyarapodott,
és elérkezett végre az a pillanat, midőn a politikai dicsvágý is
meglepte lakóit.

Ennek öszsze kellett esni császári trónra való emelésével az
émesi papi törzsből való nőknek, a kik Septimiustól Alexander Se-
verusig oly jelentékeny befolyást gyakoroltak a birodalom politiká-
jára, sőt a bölcselmi és vallásos eszmék irányára is¹⁾. A mi syriai
és keleti volt, azon idő óta azelőtt ismeretlen fontosságot nyert, és
magát magas rendeltetésre hívottnak lihetta. Zénobia, Sámosátai
Pál barátnéja, egy Donna Julia, sőt még vállalkozóbb és kitünőbb
volt, mint császári elődje.

1) Ezen befolyásnak leírását l. Revue 1865. oktob. 1-ről, hol Reville
Apollonius de Thyana-ról való tanulmányát adja elő.

Septimius Severus, a Julia férje, meg akarván erősíteni a birodalom keleti felét, a római érdekekbe beléhvont egy nevezetes családot Pálmyrából, a melynek, a mint látszik, csaknem minden tagja elismerésül ős nevéhez hozzátette a Septimius nevet. Ezen család feje a császári kiincs által segítettve Pálmyrában tanácsos, a szomszédos arabs törzsek kormányzója volt, és csakhamar kelet legfontosabb egyéniségévé lett. Nem sokára, azaz a Septimius dynastiájának megbukásával, római buzgalmában meghült. Midőn az arabiai Filep emeltetett uralkodóvá (244), Septimius Airanes, a Septimius Severus pártfogoltjának fia, a Filep testvére ellen fellázadt syriaiakhoz csatlakozott, és kimondta Pálmyra függetlenségét. Fia, Odenath, a ki nőül vette Zainabot, vagy Zénobiát, egy híres szépségű és tudományu arabs fejedelemtől, ugyanazt a politikát követte, sőt szövetségese lett Sápornak, Perzsia királyának, midőn ez Syriába rontani és Ántiochiát hatalmába keríteni czélozta. Válerián a támadó ellen rohant, és a perzsák megveretve a rómaiak által Emes falai alatt, kénytelenek voltak az Eufrátesen visszahúzódní, a mit nem tehettek meg a nélkül, hogy zsákmányukból egy nagy részt ne hagyjanak az Odenath kezei között, a ki kedvezőnek látta ezt a pillanatot arra, hogy a birodalommal a régi szövetséget megújítsa. Tudjuk, hogy Válerián a perzsákat üldözve, strategiai cselbe esett, és esztelenségeért szabadságával lakolt. Odenath azonnal ajánlatot tett Sápornak a szövetség megújítására. A dühös Sápor követelte, hogy jelenjék meg mint fogoly előtte, ez viszszaterelte őt a római párthoz, melynek azután kitünő szolgálatokat tett. A demoralizált római serget újra szervezte, hozzácsatolta az arabokat, és mindenütt kísértetve Zénobiától, a ki vele minden veszélyt megosztott, arra kényszerítette Sápört, hogy Ántiochiából kivonuljon, az Eufrátes partjain megverte és Ktésiphonban, fővárosában, ostrom alá vetette; azután Gallién császár helybenhagyásával, a ki nem mert semmit megtagadni tőle, felvette a királyi czimet. A birodalom teljesen anárchiában volt. Odenath megszabadítván Syriát a trónkövetelőktől, a kik egymással harcoltak, a Kis-Ázsiába tört Gothokat szoritja vissza, a perzsák ellen győzelemmel új hadjáratot vezet. Az elfogott satrapákat és vezéreket Galliénhoz küldötte, (a mi által emez, bár nem is mozdult ki Rómából, magának győzelmi tiszteletet eszközölt); azután nem lévén megalégedve a „keleti vezér“ czimmel, melyet a császártól kapott, önmagát felkentnek (augustus) nyilatkoztatja, és kényszeríti Galliént, hogy őt

ebben a minőségben elismerje. Tényleg tehát egy keleti birodalom volt, melynek Pálmyra fővárosa, Odenath fejedelme volt. S azon pillanatban, midőn így a szerencse tetőpontjára jutott, gyilkoltatott meg nagyobbik fiával együtt unokaöccse által, a kit a felbőszült katonák Zénobia parancsára megöltek. Ez az utolsó tény ellentmond azon különben magában is nagyon valószínűtlen, mindazáltal néha kinyilatkoztatott gyanunak, hogy Zénobia lett volna ezen gyilkosság eszközlője.

Zénobia, a kit férje barátai is minden erejükből támogattak, 267-től 272-ig igazi császárnő lett. A seregeket, melyeket Gallién ellené küldött, megverte és a maga két fiát bitorba öltöztette. Pálmyra uralkodott ekkor azon roppant nagy tartományon, mely az Eufrátestől a földközi tengerig, az arab püsztáktól Kis-Ázsia közepéig terjedt. Semirámis mesés korszaka megújulni látszott. Keletet egy nő kormányozta, kinek éles elméjüségé új életet teremtett ezen vén földrészen. Zénobia nem csak a katonai dolgokat intézte merészséggel és rendkívüli ügyességgel, ő maga vezetvén seregeit a harciba, s ő maga lelkesítvén őket sisakkal fején és meztelen karral, hanem még azt is megkísérettette, hogy a különböző elemeket, a melyekből birodalma állott, rendszerezze, oly módon, hogy azok ragaszkodjanak személyéhez, és a dynastiához, a melyet ő megalapítani remélt. Benső nagy nehézség volt az arab és görög elem ellenségeskedése. Az első a katonai erőt, a második a miveltséget adta, a melyet Zénobia szintén kifejtendőnek tartott. Fiai: Vabalath és Athénodor római nevelést nyertek. Ő maga görög, syriai és egyiptomi nyelveket beszélt. Azt mondják, hogy Egyiptomnak és Keletnek rövid történetét is megírta, a melyben a családja és a Lagidák családja közötti rokonságot akarta megállapítani. Az arabokkal gyors kiegyenlítésre vágyván, a perzsákat fényes ünnepélyekkel vakította el, jól tudván, hogy pohárral kezökben velök mindig szembe szállhat. A görögök rokonszenvét a tudományok és művészetek pártolásával nyerte meg. Nem csak a főváros szétépítését folytatta, hanem Pálmyrát a felvilágosodás központjává akarta tenni. Athenéből meghívta Longint, ezen kor egyik legnagyobb hírű szónokát, és neki fejedelmi fizetést adván, egy bölcselmi és tudományos iskola főnökévé tette. Ugy látszik, hogy teljesen czélt ért a görög vagy elgörögösödött népekkel. Nem hallani, hogy tekintélye ellen támadást intéztek volna az ő kormánypálczája alá tartozó tartományokban. Ellenkezőleg Kis-Ázsiában és Egyiptomban egy nagy párt sürgette

az ő birodalmához való csatoltatást. Sőt kérdés, ha vajjon Egytom nem hódolt-e neki. Mi történt volna, ha Zénobiának ideje lesz művét megszilárdítani, ha Keleten három századdal a Mohamed születése előtt egy oly igazi birodalom alakult volna, mely a maga fensőbbségét az arab törzsökökre kiterjeszti, ha az ő s miveltség nagy öröksége megtartatott volna a Libánus völgyeiben és az Eufrátés partjain. Meglehet, hogy egy ily tömörítés reménye csak képzelgés volt Pálmyra Semirámisánál. Minden esetre az ő tervei nagyszerűek voltak, s éles elméje terveinek magaslatán állott.

Hogy ez állításainkban nincs semmi nagyítás, bizonyítja Zénobiának vallásosnak mondható politikája. Az ő saját hite felett bizonyos homály borong. A történészek gyakran vitatják, hogy zsidó vallású volt; de ez az állítás Athanasiusnak egyetlenegy során nyugszik, azonban ez is hibából származott a Sámosáti Pál ellenei ráfogásából, a kik azt hányták ezen püspök szemére, hogy a judáizmusba esett vissza, azt tanítván, hogy Jézus valóságos ember volt. Innen azt állítani, hogy az ő bámulója, Zénobia, is zsidó volt, csak egy lépés kellett. A zsidó történészek teljesen megczáfolják ezt a hagyományt. Sőt úgy látszik, hogy jóllehet a királyné a zsidók iránt nagy türelmet tanusított, mégis a rabbinusi párt előtt gyanussá tette magát a zsidók és syriaiak közötti egyes házasságok pártolásával, a mi igazi judáizmusi szempontból meggyalázás volt. Ez a türelem, ez a pártolás, a Longinusnak nyújtott előnyök, hogy őt udvarához vonhassa, Sámosáti Pál iránt mutatott rokonszenve, elég világosan mutatják az ő politikai irányát a vallásos ügyben. Mint Domna Julia és Maumea Julia szerette volna, hogy békében éljenek a különböző hitűek, a kik birodalmában laktak, ő maga vonzalmat mutatván mind a pogányok iránt, a kik mint Longin, fel tudták fogni a bibliai fenséget, mind a keresztények iránt, a kik mint Pál, a hittant észszerűen kezelték. Ez az irány, mely a kereszténységben az emberi tökéletességet szereti, leginkább megnyerhette volna az evangéliomnak a felvilágosult pogányok rokonszenvét, sőt azon zsidókat is, a kik egy kissé feljül állottak a rabbinusi előítéleteken. E szerint természetesen ki lehet magyarázni azt a baráti viszonyt, a mely az antiochiai püspök és Zénobia között létre jött. A mint mindjárt meglátjuk ebből származott legnagyobb veszélye is Sámosáti Pálnak a döntő pillanatban.

A Pál ellenei elvesztették bátorságukat. Ő az Antiochiában tartott értekezleten ellent állott nekik, tudván, hogy el nem ítéltetik

a nélkül, hogy vagy két istenségbe, vagy sabelliánizmusba, az az abba a hibába ne essenek, hogy két istennek, egy felsőbb és egy alsóbb rendűnek létezését fel ne vegyék, vagy hogy meg ne tagadják az ige személyes létezését, a mi által más úton neki adnának igazat. Az antiochiai népség nem szünt meg Pál iránti sérthetetlen ragaszkodásának jeleit adni. A Zénobia pártfogása állását szilárddá tette. A római birodalom Válérián, Gallián, a góth eredetű II-ik Claudius alatt a fejtelenség és német betörések zsákmánya volt, és nem igen fénylett a Zénobia nyugodt és szerencsés birodalma mellett. Róma szerencséje ugy akarta, hogy egy nagy vezér, Aurélián, ragadja kezébe a hatalmat. A sergek bizalma által megerősödvé a rendet nyugaton helyreállította, a barbarokat egymásután megverte, és keletre sietett, hogy lerontsa az újonnan alapult államot, mely az „*orbis romanus*” feltartóztatatlan szakadással fenyegette. Kétségen kívül, hogy Aurélián közeledésével a római párt erősödni kezdett Antiochiában. Ezen pillanat óta Pál egy szörszál hasogató és heves ellenségre talált ezen város presbyteriumában, az álbölcsekedő Málcionra, a ki a tudományokat tanította a syriai ifjúságnak, és a kit daczára azon aggodalomnak, hogy elhivatásánál fogva talán nem lehet őszintén kegyes, valószínűleg ő maga vett bé a presbyterek közé a türelem elvénél fogva, a mely püspöksége minden ismert tetteit jellemezte. Málcion nem nyugodott mindaddig, míg a szabadelvű püspököt le nem rántotta arról a fényes polczról, a hová őt ékesen szólása és egyéni tulajdonai emelték. 270-ben egy concilium gyűlt össze még egyszer Antiochiában, és végre az oly hosszasan sürgetett elítélés sikerült. Málcion forma szerinti vádiratot szerkesztett Pál ellen, kincsvágygyal, göggel, erkölcsi fogyatkozással vádolván őt, mi által a letételt nem csak mint hamis, hanem mint méltatlan tanító is megérdemli. Nem mulatta el egyszersmind nyíltan kijelenteni az ígéről való elméletét is, a melyhez a püspökök nagyobb része erősen ragaszkodott, és kényszerítette Pált, hogy védelmére fejtsse ki tanait. A vitatkozások történelme szerint gyakran megesik, hogy az emberek elítélnek oly ügyet is, a melyet elvileg nem örömezt hibáztatnak. Elégséges oly következtéseket mutatni fel, melyekre az emberek még nincsenek kellően elkészülve. Nagyon különös, hogy a concilium, a mely Sámosáti Pált elítélte, visszautasította ama nevezetes kifejezést, mely anynyi század alatt az orthodoxia terjesztésére és az áriánizmus elnyomására zászlóul szolgált; a *homoousia* vagy lényegegység kifejezést. Pál, a mint fennebb mondók, vé-

delmezte magát, azt felelvén ellenfeleinek, hogy ha következetesek akarnak lenni, a sabelliánizmust kell elfogadniok, azaz, tagadniok kell a fiu külön személyiségét, és nem láthatnak benne egyebet, mint egy módját, egy nemét ugyanazon Isten lényének, a kit más viszonyok között atyának vagy léleknek neveznek. Következőleg Pált és tanát elitélvén, ugyanakkor szem előtt kellett tartaniok az ő ellenézetét a sabelliánizmust illetőleg is. Pál és Sábellius egyetértettek abban, hogy az isteni ige nem külön személy, a kinek saját öntudata és akarata volna. Az ige — úgy mondának mindketten — az Isten lényéből vagy állatjából származott, attól nem lehet elkülöníteni, hogy külön egy lényt formáljon, valamint hogy az emberi értelmet nem lehet elkülöníteni az emberi lélektől. Innen a concilium határozata: „a fiu nem egy lényü, egy állatu az atyával“ ¹⁾, a mi később sok nehézséget szerzett a niceai dogma védőinek. Az ariánusok nem is szüntek meg szemökre vetni, hogy a hagyományos dogma megtartása ürügye alatt forma szerint megczáfolták a III-ik század atyáit, a kik Sámosáti Pált és Sabelliust elitilték.

A Pál ellenségei nem elégedtek meg azzal, hogy püspökségétől megfosztottnak nyilvánították. A nélkül, hogy az antiochiai keresztény népet megkérdeznék, kineveznek helyébe egy bizonyos Domnus-t, a kiről nincs mit egyebet mondani; azután azzal a kéressel, hogy azt az egyiptomi és keleti egyházaknak is átküldjék, Alexándriába és Rómába egy körlevelet küldöttek, a melyben a szegény Pál becületét még jobban öszszegázolták, mint tanát. De kihagyták számitásból az antiochiai keresztény népet, mely mindezek daczára szerette püspökét, és nem akart semmit hallani az ő helyébe nevezett utódról. Hivei rokonszenvétől megerősítve, a letett püspök kinyilatkoztatta, hogy ő nem szünik meg s tovább folytatja elnökségét az antiochiai egyházban. A conciliumok tekintélye akkor még nem volt annyira elismerve, mint azután, és a midön Domnus megérkezett, hogy a püspöki házat birtokba vegye, Pál neki tudtára adta, hogy ő otthon van, és ott is akar maradni. Akkor még nem volt világi hatalom, mely a conciliumi végzéseknak erővel is érvényt szerezzen; az elitelt püspök, több mint két évig, békében ült papi székében és folytatta hivatalát.

IV.

Az Antiochiában 270-ben öszszegyült püspökök körlevele egyi-

¹⁾ Μη είναι ὁμοούσιον τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τῆ Πατρὸς.

ke az egyháztörténelem legérdekesebb emlékeinek. A mellett, hogy világot derít arra, hogy milyen lehetett ezen korban egy püspök élete a világ egyik legnagyobb városában, egyszersmind világosan átlátnunk engedi Sámosáti Pál nézeteit és törekvéseit, és kimutatja, hogy milyen iszonyu készséggel el tudta már akkor facsarni az *odium theologicum* a dicséretre legméltóbb törekvéseit és tényeit azoknak, a kiknek hitnézete neki nem tetszett. Mi ezen levél nevezetesebb részeit Eusebius után adjuk, ki azt egyháztörténelmében közölte.

„ Mi számos távol levő püspöknek irtunk, arra ösztönözvén őket, hogy csatlakozzanak hozzánk azon ember gyilkos tana ellen, a kiről mi nektek szólunk; irtunk jelesen a megboldogult alexándriai Dionysiusnak és a kappadocziai Firmiliánnak. Az első egy levelet irt az antiochiai keresztényeknek, melynek másolatát küldjük nektek, s ezen levélben a tévelygés főnökét arra sem méltatta, hogy üdvözölje, vagy neki személyesen írjon ¹⁾. Firmilián már kétszer volt Antiochiában és tudakozódott az újító tanokról, a melyeket mi itt jelenlevők és velünk sok mások, a kik azokat hasonlóan ismerik, nektek leleplezünk; s tévelygőnekjűs találta; de miután ez az ember megígérte, hogy nézetét megváltoztatja, Firmilián hitt neki, s azon reményben, hogy az ügyet békésen el lehet intézni, a döntő ítéletet elnapolta. Ez az ember megcsalta, megtagadta Istenét, és adott szavát nem tartotta meg. Firmilián megértvén végre ezen istentagadó megátalkodottságát, Antiochiába indult, és Tarsus városába megérkezett; de azon pillanatban, midőn mi már öszszegyülve, csupán csak reá várakoztunk volna, meghalt.

„Ez az ember eltávozván a hit szabályától és hamis s vétkes tanokat fogadván el, felesleges, hogy magaviseletéről ítéletet mondjunk, mivel többé nem tartozik hozzánk. Nem beszéljük el, hogy szegényen és segélytelen, minden szülői örökség nélkül, sem tudománnyal, sem mesterséggel nem bírván, jött ide; de véték és gonoszszághoz folyamodván, kezét a testvérekre kinyujtván, vagy jobban mondva, tőlök jelentékeny öszszegeket csikarván, visszaelvéni a bántalmazottak bizodalmaival, a kiknek segélyét ígérte, ha fáradtságát jól megfizetik, hazudván nekik, és üzérkedvén a béperesített emberek állapotával avégre, hogy azok felszabadittatásukat drágán vá-

1) Alexandriai Dionysiusnak ezen levele nem tartott meg. A mit az ő neve alatt közöltek, apocryphus. -

sírolják meg; a vallásból így nyerészkedő üzletet csinálván, meggazdagodott. Nem szükség leirnunk a gögöt sem, melylyel tele van, a kérkedést, melylyel a világi hivatalokat viseli, menyinyivel jobban szereti a *ducenarius* czímet a püspökinél, mint kóborol a közhelyeken, leveleket olvasva és mondatolva, miként jár számos testőrtől megelőztetve és kísértetve, nem nyughatatlankodva a felett, hogy enynyi pompa és fény által vajjon nem öli-e meg, s nem teszi-e gyűlöletessé a vallást. Nem szükség továbbá előszámlálni kétszinkedéseit az egyházi gyűlésekben, azon kétszinkedéseket, a melyekhez ő a hiu dicsőség szeretetéből és szemfényvesztő hatás keresésből folyamodik, hogy az által uralkodjék az egyszerű lelkeken; nem szükség elmondanunk, miként csinált magának egy emelvényt, miként emelt egy trónt, a mi nem illik Krisztus tanítványához; miként tartott fel magának egy titkos szobát, hogy a világi fejedelmeket ugyanazon elnevezéssel utánozza; miként szokott kezével czombjára ütni, s lábával az emelvényre tappintani; miként kell az embernek végre szemrehányásokat és bántalmaztatásokat tünni tőle, ha nem dicséri, ha nem rázza neki zsebkenőjét, mint a színházban szokás, ha nem kiabál és nem ujong örömeiben, mint a körülötte levő esztelenek és aszszonynépek, ha nem hallgatja őt illetlen kitéréssekkel, hanem komolyan és csendesén, a hogy az Isten házához illik. Még azt sem mondjuk el, hogy miként gázolja össze nyilvánosan az irás régi magyarázatát, magáról mindig fenynyen beszélvén, egy álbölcs és egy költő, nem pedig egy püspök módjára. Nem tette-e félre a mi Urunk Jézus Krisztushoz intézett himnusokat, azon ürügy alatt, hogy azok mostani szerkesztmények és szerzőik új emberek! És ezt azért tette, hogy népes templomozás alkalmával, a húsvét ünnepeles napján egy általa összeállított női kar az ő maga tiszteletére szerkesztett himnusokat énekelje, a mi épp oly irtózatossá, mint azok, miket a néphez intézett beszédeiben párthivei, a szomszédos városok és falvak püspökei és presbyterei által elmondat! Tehát egy részről nem akarja elismerni, hogy az Isten fia az égből jött hozzánk (itt egy tárgyat érintünk, a melyre később még rájövünk, és ezt nem csak mi állítjuk, egy sereg helylyel rendelkezünk saját beszédeiből, a hol mindenütt azt mondja, hogy a Jézus Krisztus a lólról *καὶ τῶ Θεῷ* jött), más részről párthivei neki magasztaló dalokat énekelnek, róla dicsbeszédeket tartanak a nép előtt, és azt mondják, hogy az ők istentelen mesterök égből szállott angyal, ő maga a helyett, hogy ezen istentelenségeket megakadályozza, gögös

jelenlétével még helyesli. Miért írjuk le, hogy ő maga büntársa az ő subintroductáinak¹⁾ (ezt a nevet adták nekik Antiochiában) presbyternöinek és diaconissáinak, elpalástolván az általok énekelte istentelenségeket és más javithatlan vétkeiket? A mi több, őket gazdagokká tette, és éppen ezért szeretik és magasztalják őt azok, kik a gazdagsághoz ragaszkodnak. Mi, kedveseink, jól tudjuk, hogy a püspök és a papság minden jó munkában példány kell hogy legyen, és jól tudjuk hányan estek és esendenek nehéz gyanu alá a nők ezen felvétele által. Következéleg ha tán ez által semmi tilos dolog sem követtetett is el, mégis szükséges lenne kikerülni a gyanusításokat, a melyek ezen rendszerből származnak, hogy senki se tétessék csúffá és ne ösztönözzen másokat az ő példája követésére. Hogyan legyen képes ez az ember megdorgálni, vagy megjavítani egy más embert, azért, hogy igen bensőleg barátkozik a nőekkel, azon félelemből, hogy miként írva van: ne hogy megbotoljék; ő, a ki egy testvért elbocsátván, a helyett mindig kettőt tart, még pedig kitünő fiatalokat és szépeket, a kiket mindentüvé magával visz, és a kiknek részt ad minden örömekből és gyönyörökből, a melyekben ő nyakig úszik? E botrányok látásán titokban mindnyájan keseregnek és sóhajtanak; de félnek zsarnokságától és uralmától anynyira, hogy nem merik őt vádolni. De végtére is — a mint megmondottuk — mindezt jóvá lehetne tenni egy igazhitű embernél, kit a mi soraink közé kellene számítani; de egy oly embert illetőleg, a ki megtagadta az isteni igazságot, és a ki elfogadta Artémon bűnös eretnekségét (miért ne neveznők meg az

1) *Συεισραται*, azaz, azon nők, kiket gyakrabban testvérek-nek neveztek, és a kik régiszokás szerint, — mert szó van rólok már a IIermási pásztorban is, a mely a II-ik század első felében iratott Rómában, — egy egyházi főnök igazgatása alatt éltek, és magokat saját törvényeik alatt a jótékony munkákra és a kegyesség gyakorlására szentelték. Ez a szokás, mely jó indulatból származott ugyan, és a mely kevésbé gyanús alakban ahoz hasonlóan minden keresztény közönségben feltalálható. könnyen komoly visszaélésekre adott alkalmat. A III-ik században nagyon el volt terjedve és hosszasan fennállott, daczára a conciliumok megszorításainak, sőt tilalmazásainak. Ebből fejtett ki végre amaz a papság által bevallott vad házasság, a mely a középkorban mintegy intézvénynek tartatott. A tridentini zsinat (Sess. XXV. cap. 14. De refo rm) kénytelen volt azt formaszertint határozat által kárhoztatni. Azonban ma is ott a hol az ekklesiái fegyelem meglazult, például Mexicóban, egyike a nem igen épületes egyházi gyakorlatoknak, a melynek eredete felmegy a subintroducták hajdani intézvényére.

ő lelki atyját?) mi haszталannak gondoltuk környülményesebb vizsgálatot tenni. . . . Kénytelenek voltunk tehát őt az Isten ellenségének és elbocsátottnak nyilatkoztatni, s helyébe más püspököt rendelni. E végre kiválasztottuk, a mint hiszszük, az isteni gondviselés tetszése szerint, Dommust, a ki fel van ékesítve mindazokkal az adományokkal, a melyek egy püspökhöz és a boldog emlékű Demetrius fiához illenek, a ki emez előtt, mint az ántiochiai község feje, kitünt, és mi ezt azért jelentettük meg nektek, hogy irjatok neki és fogadjátok az ő leveleit ¹⁾. A másik pedig hadd irjon Artemonnak és az Artemon pártliveri közlekedjenek vele.

Az együgyü gonoszság, melybe ez a dolog egészen bé van burkolva, nem maradhatott észrevétlenül senki előtt. Kilátszik belőle az álbölcs Malcion, a szónoklat tanára, elhallgatásokkal élvén és azokkal visszaélvén, a melyek arra valók, hogy még súlyosabbá tegyék mind azt, a mit az emberek beszélnek. A levél aláírói azon kezdik, hogy kinyilatkoztatják, miszerint Sámosáti Pált hittani tévedésben találván, erkölcsi magaviselete szóba sem jöhet, s mégis a levél teledestele van az elátkozott püspök jelleme elleni vádakkal. Gondjuk volt rá, tisztán látszik, hogy erkölcsileg megbélyegezzék az olvasók előtt, a kik valószínűleg nem találták volna elégségesnek a hibát arra, hogy letételét indokolják. Hisz minő jognál fogva nyomnák el benne azt a szabadságot, a mely még nem volt korlátok közé szorítva? Nem hivatkozhatott-e Pál a maga védelmére azon régi unitáriusok tisztos neveire, a kik békében, sőt a szentség hírében hunytak el az egyházban a nélkül, hogy valakinek eszébe jutott volna őket excommunicálni a Krisztus metaphysicai eredetét illető véleményökért! Mi a levélből a sorok között azt olvassuk, hogy Pált a concilium előtt csak Malcion, az álbölcs presbyter, vádolta, ki úgy látszik nagy dolgot akart csinálni püspöke emelvényéből, az egyházbani tisztesség hiányából (czombjára ütött!) és a kiséretből, a melytől az utcán körülvétetett (testőrei voltak!). Pál kétségen kívül azt felelhetne volna, hogy az egyházban barátai között, mint jó püspök, nem ügyelt éppen az étiquettére, és hogy az utcán, mint *d u c e n a r i u s p r o c u r a t o r*-nak, császári rendelet szerint consuli jelvényekkel kellett mennie, következőleg lictorokkal, a kik veszszőcsomagjaikat vitték. Hozzátehetne volna, hogy nem ő hozta

1) Azon kor közönséges elmélete szerint egy új püspök tényleg az által volt igazolva, ha e minőségében a püspökség egész testülete által elismertett és ezen elismerés körlevelek váltása által végrehajtatott.

gyakorlatba a nőtestvérek tartását, hogy nem az ő hibája, ha a syriai nők rendszeren igen szépek, és hogy e tekintetben nem fél bár mely szigorú vizsgálattól sem. Azt is mondhatta volna, hogyha szegényből gazdag lett, ez püspökségét megelőzőleg történt, és hogy a nép határtalan bizalma minden részrehajlatlan bíró előtt bizonyosságul szolgál arra, hogy nem gyűlöletes zsarolásokból vagyonosodott meg; hogy egy értelmes s környezetét ismerő püspök nem vádoltathatik azért, hogy a vallásos ének iránti izlést terjeszti egy női gyülekezetben, a melyet gyakran egy egészen más zene hangjai vesznek igénybe; sem azért, hogy a maga saját nézeteit visszatükröző himnuszokat eleibe teszi azoknak az énekeknek, a melyek arra vannak szánva, hogy népszerűsítsenek oly eszméket, a melyeket ő téveseknek hisz. Az elvádolt püspök nem mondhatta volna-e azt is, hogy szörnyűség azt állítani, hogy egy olyan városban, mint Antiochia, egy olyan concilium jelenlétében, mely kiválóan az ő elítélésére gyűlt össze, tőle és az ő környezetétől való félelemből nem merték volna határozottan kimutatni azokat a bűnöket, a melyeket püspöki szolgája elkövethetett? Mindezeket mondhatta volna, de semmit sem ért volna vele, mert nem akartak vitatkozó vizsgálatba ereszkedni, mihelyt egy ilyen megátalkodott eretnekről volt szó. Nem volt elég, hogy az eretnek tévelygett, szükségképpen még bűnösnek és elfajultnak is kellett lennie. Mihelyt nem úgy hitte az Istent, mint maga a püspöki többség, istentagadó volt és a concilium tagjai a legiszonyubb jó-hiszemmel aláírták oly bűnök kimutatását, a melyek talán csak képzeletiek voltak, de a melyek miként ők gondolták, bizonyosan kevésbe súlyosok voltak, mint a valóság, bár milyen lett légyen is ez.

A kik excommunicálták Sámosáti Pált, szintén szánandó zavarban voltak. Szenvedélyes rágalmak mindenütt viszhangra találtak, csak azon környéken nem, a hol arra a concilium méltóságának legnagyobb szüksége lett volna. Antiochia állhatatosan hű maradt püspökéhez. Azt mondták ezen város keresztényeinek, hogy iszonyu zarnokság alatt vannak, és hogy most törék össze békőiket, és az antiochiai keresztények azon különös helyzetben voltak, hogy nagyon is jól találták magokat, habár mások minden áron meg akarták őket szabadítani egy képzelt rosztól. Egy népes és befolyásos egyház által adott ilyen példa nem kicsiny dolog volt, főleg akkor, ha meggondoljuk, hogy az unitárizmusnak a birodalom többi részében is számos párhívei voltak, és attól lehetett félni,

hogy elvesztett állását visszaszerzi. Az antiochiai keresztények ma-
kacsságát azon pártfogásból sem lehetett kimagyarázni, a melyet Pál
Zénobiában talált. A második Sémiránis csillaga elhalaványult.
Hatalma többé Antiochiában sem volt. Aurélián a syriai város falai
alatt megverte és visszaszorította Pálmyrába. Az Odenath özvegye
fővárosa természetes segélyforrásaira számított. Hallatlan volt, hogy
a homoksivatag közepén, a melytől körül volt vétéve, nagy hadse-
reget lehessen tartani. A hosszas ostromlás sikertelen vállalatnak
tünt fel, főleg a fedezetnek az arab csapatok elleni megvédése ne-
hézségeért, a kik a pusztán kóboroltak, és a kiket a rablás szere-
tete, a birodalomnak léendő meghódoltatás félelme minden oldalról
felverték a támadók ellen. Ezt Aurélián is tudta, a ki nem nézte
nyugodtan sergeinek Pálmyra előtti hosszas feltartóztatását, és a
ki mégis teljes győzelemmel akart visszatérni.

Következőleg mindenek előtt az arabok ellenségeskedése meg-
semmisítését vette tervbe. Némely csapatok elpusztítottak, mások,
a nagyobb szám, aranynyal nyeretett meg. Egyébránt nagyon való-
színű az is, hogy Zénobia az ő polgáriásító vállalataival és a helle-
nizmus iránti vonzalmaival nem egy arab szívet idegenített el ma-
gától. A pusztá gyermekei azt mondhatták magoknak: felsőbbiséget
felsőbbiségért, a távol levő római császáré anynyit ér, mint az igen
közel levő Pálmyra császárnőé. Egy szóval az arabok nem támad-
tak ellene, sőt még növelték a római hadsereg sorait. Az elbizako-
dott pálmyraiak ell hanyagolták, hogy magokat elegendő élelemszerrel
ellássák; az éhség falvaik között dühöngött. Aurélián a hely és minden
gazdagságának átadatását kérte, Zénobiának élete megmentését, a
lakosoknak szabadalmaik fentartását ígérván. A büszke fejedelmű
fenhéjázva felelt egy levélben, a melyet, a mint mondják, Longin
szerkesztett. Azonban a helyzet nem volt többé tartható, és azon
vakmerő tervre határozta el magát, hogy éjnek idején keresztül szö-
kik a pusztán, hogy az Eufrátes melléki tartományra jusson, a hon-
nan új sergekkel jöhetne vissza, s fővárosát felmenthetné az ostrom
alól. Nem ért céljt. Sikerült ugyan a sötétben áthatolnia a római
sorokan, de üldözöbe vétetett, és utólérték éppen a mikor egy ki-
csiny csolnakba akart ülni, hogy a folyamon átmenjen. A pálmyraiak
elvesztvén bátorságukat, megadták magokat. Zénobia győzője elé vi-
tetvén, egy pillanatra megrémült, és Longin szónokot hibáztatta, az-
zal vádolván, hogy ő tanácsolta ezen kétségbeesett ellentállást. S
valóban Aurélián őt a birodalom árulójának tekintvén, kivégeztette.

Bátran halt meg. Hogy Zénobiából mi lett, erre nézve az elbeszélések különböznek. Abban azonban mindnyájan megegyeznek, hogy Aurélián neki és gyermekeinek is meghagyta életüket. „Azok, a kik engem kárhozhatnak, hogy egy nőtől meggyőztem, — írja a tanácsnak — nem tudják, mily nő Zénobia“. Némelyek szerint ő magát éhséggel ölte meg, mások szerint, valamely rohamos betegségben halt meg azonnal, mihelyt Itáliába érkezett. A leghitelesebb és legvalószínűbb elbeszélés az, hogy az Aurélián győzelmi menetében szerepelt, és hogy még azután több évig élt egy Tibur nevű villában, a melyet neki a császár jelölt ki tartózkodási helyül. Fiai közül egyik egy kis fejedelemség kormányzásával lön megbizva Kis-Ázsia belsejében. Többi gyermekei kétségen kívül igen jól fogadtattak a római aristocratia által, a melyhez azok házassági viszonyuknál fogva tartoztak. Ha ez az utolsó hagyomány alapos, azt kell hinnünk, hogy Zénobia megvigasztalódott, az ő álmai nagyságára és azok valószínűségére egyszerre gondolván.

Alig érkezett meg Zénobia nyugatra, a pálmryaiak Róma ellen feltámadtak, sőt a magok kebelökből egy császárt is választottak. Újból római sergek indítottak a hajthatatlan város ellen, még pedig ez alkalommal kérlelhetlen utasításokkal. A lakók csaknem mindnyájan legyilkoltattak; az emlékek nagy számmal lerontattak, és a mi időnkől megítélhetjük, hogy a római katonák dühe főleg azon épületeken tört ki, a melyekre Zénobia neve volt felírva. Pálmrya soha sem emelkedett fel ezen iszonyu csapás után. Aurélián sajnálta, hogy oly pontosan teljesítették rendeleteit. Megpróbálta visszavinni a lakókat és a jóllétet a kipusztított városba; megújította a nap hires templomát, a melynek romjai támaszthattak egykor Volneyben anynyi rosz kedélyvel oly kevés komoly bölcselmet, és a melynek előcsarnoka ma üregül szolgál néhány arab parasztnak, a kik egyedüli lakói ezen omladékoknak. A római kormány törekvése haszontalan volt. Sem a népség, sem a gazdagság oda nem jött vissza. Pálmrya azóta eltűnt a történelemből. Csak annyit tudunk róla, hogy a 400-ik év körül a *legio prima Illyrica*-nak még állomás helyül volt kijelölve, és hogy az arabok és törökök jobban-jobban ösztetörték mindazt, a mi szobor volt, vagy ahhoz hasonlított; de nem egyedül a puszták eme városa veszett el a birodalom nehéz keze alatt.

A pálmryaiak lázadása és Aurélián elég természetes rosz akaratára mindazok iránt, kik bár minő formában rokonérzelmet mutat-

tak az elszakadt birodalom iránt, a Pál ellenségeinek egy eszmét sugallott, a melyet még egy keresztény gyülekezet sem gondolt volt ki, és a mely minden nemű visszaéléseknek nagyon is szomorú sorát nyitotta meg. A keresztény püspökök először hívták fel a világi hatalmat, hogy egy zsinati határozatnak erővel is érvényt szerezzen, és egész őszinteséggel arra kérték Auréliánt, hogy űzze el az engedetlen püspököt állomásáról, a hol őt saját lelkiismerete és gyülekezete szeretete tartja. A keresztény egyház már igen nagy hatalom volt. Válerián alatt üldöztetve, a gondtalan Gallián alatt hivatalos fontosságot nyert: helyet foglalt a „corporationes licite”, vagyis az elismert társulatok közt. Ez hatalmas lépés volt, és a kereszténységen belől és kívül az éles elmék már előre láthatták azt a pillanatot, a midőn a püspöki egyház és a birodalom végre észreveszik, hogy egymásért vannak teremtve. Csak néhány vasfejú, főleg a katonaságból, maradt meg állhatatosan azon hit mellett, hogy a birodalom üdve kívánja, hogy az új vallás ellen irtó háború hirdettessék. A katonai szellem, ha vallásba elegyedik, rendszeren nagyon conservatív, és Aurélián mindenek előtt katona volt. Elég csekély származású lévén, s azon hátramaradt tartományok egyikéből jövéen, hol az ő hitnek még minden varázsa meg volt, felboszankodott, midőn látta a hitetlenséget, mely Rómában a főbb pogány osztályok kebelében uralkodott. Egy napon komolyan kitört a senatus ellen, a mely egy germániában téendő hadjárat előtt nem hitte szükségesnek elismerni a régi szokást, hogy a sybilla könyvektől tanácsot kérjjen. Sőt úgy látszik, hogy a keresztények általános üldözésén gondolkozott, midőn halála (275) megakadályozta, hogy ezen tervét végrehajtsa, de 272-ben terve még nem volt megérve; más fontos érdekek vették igénybe minden gondját, s egyetlen vágya volt, hogy az izgalomnak minden csiráját elfojtsa. Az ő öreges pogány érzelmeivel éppen nem gondolt arra, hogy beleelegyedjék a theologiai küzdelembe, melynek Antiochia volt színhelye, s nem is elegyedett belé. Az ítélet, melyet kimondott, egészen politikai jellemű volt. Sámosáti Pál a Zénobia barátja volt, ez elég ok volt arra, hogy a császárnak ne tetszedjék. Helyét tehát egy oly emberrel kívánta bétölteni, a ki inkább hódol a római érdekeknek, s a nélkül, hogy csak gyanította volna is azon épület jövő nagyságát, a melynek alapjául az első követ letette, kinyilatkoztatta, hogy nem tűr el más keresztény püspököt Antiochiában, mint a ki a római és itáliai püspökökkel egyetért, ezek soha sem gongoltak arra, hogy

az öreg római hatalomtörő elszakadjanak, és a császárnak is mindig keze ügyében voltak.

Sámosáti Pál kénytelen volt az erőszaknak engedni, és a magányba vonult. Nem tudjuk sem azt, hogy mikor, sem azt, hogy hol halt meg. A személyes szenvedélyek, melyeket az ő papsága felköltött, kialudtak. A főindokok, a melyek az övével ellenkező tannak kedveztek, folytatták működésüket. Az egyház és állam közötti nagy küzdelem Diocletian alatt, a melyet Constantinus alatt csak hamar elnémításuk és ismét egybekelésük követett, minden elmét elfoglalt. A syriai népség, jóllehet a keresztény befolyás által sokat javult, igen gyenge volt arra, hogy a császári és püspöki tekintély kettős nyomásának erélylyel ellentálljon. Pál e szerint határozottan az eretnekek közé soroztatott, és csak a sámosátánia néhány kicsiny községe tartotta fenn még az V-ik század végéig az unitárius püspök nevét és tanát.

Azonban nagyon csalódnánk, ha azt gondolnók, hogy az a valóságos és egyszersmind szabad szellem, a melyet ő a syriai keresztényekkel közölt, teljesen elfojtatott volna. Antiochia csak hamar ismét más nevek és más formák alatt a keresztény szabadelvűség fővárosa lett. A míg Alexandria magát mindinkább átadta azon szórásos és üres metaphysicának, a mely egy napon szükségképp szakadásra és eretnekségre vezette, a míg Rómában a hagyományok iránti vak engedelmesség elve mindig határozottabbá lett, Antiochia falai között egy theologiai iskola virágzott, a mely az egyház IV-ik és V-ik századára a legélénkebb fényt vetett. Ezt az iskolát az Alexandriában túlhajtott szemlélődéssel (speculatio) és nyugat hagyományosságával való ellentét miatt, mint lényegileg történelmi és bírálati iskolát kell megjelölni. Csupán ott csináltak két század alatt komoly dolgot a biblia-magyarozatból, a nyelvtanra és a történelemre alapítván azt. Ez az iskola a III-ik század végén alapított két presbyter, Dorothé és Lucien, által, ismert egyének, különösen az utolsó, bibliai tanulmányaikról, s mint olyanok, a kiket gyakran vádoltak, hogy Sámosátai Pállal rokonszenveznek. Ezen iskolából a legkülönbözőbb dogmatikai véleményű szónokok és írók csapatja került ki, de mindnyáján felismerhető egy bizonyos családi vonás. A három u. m. Césáreából, Nicodémiából és Emesből való Eusébius, a jeruzsálemi Cyrillus, Apollonarius, Ephrem, a tarsusi Diodorus, Chrysostom János, a mopsuesti Theodor az antiochiai iskola növendékei. A IV-ik században az unitarizmus felemelte fejét, és megküzdötte

utolsó harcát egy logikailag igen közepszerű forma, az áriánizmus alatt, a mely, daczára hiányainak, egy időben közel volt, hogy győzelmet vívjon ki az egész egyházban. Ha végleges győzelmet arathatott volna, bizonyosan arra munkált volna, hogy az egyház egy oly kereszténységre térjen vissza, mely kevésbé dogmatikai és kevésbé clericalis, mint az orthodoxia által 381-ben véglegesen szentesített. Ugy van! Az áriánizmus az antiiochiai iskolából került ki. Árius, Eunomius, Aetius, az áriánizmus bajnokai, Nestorius, a ki mellékúton jutott az unitárizmusra, ott nyerték theologiai neveltetésüket. Antiochia és Syria, a küzdelem egész ideje alatt, főhelye volt az áriánizmusnak, és ha azt kérdezzük, hogyan lett az égi hős által meggyőzött tengeri szörnyről való syriai mythos, mely a görögök által a Perséus és Andromeda mythossává van már átválttatva, a keresztényeknél szent Györgynek a sárkánnyal való küzdelmévé, lehetlen nem látni, hogy ezen szent név vízhangja azon bámulásnak, a melylyel a syriai keresztény nép egy György nevű áriánus püspöknek adta meg a tiszteletet, ki heves vetélytársa volt Athanásiusnak az alexándriai székért, és a pogányságnak nagy ostromlója. A kereszthadjárók őt ott canonisálva találták és a legendát róla kegyesen elbeszélték nyugaton, a hol szerencsés volt Anglia védszentjévé lenni; de ne hogy megmondjátok a magas egyház puseistáinak, mert ezt soha sem bocsátnák meg nektek. Védszentül egy áriánust birni, van-e ennél valami botránkoztatóbb a világon?

Az áriánizmus is elveszett ugyanazon okok miatt, a melyek a régi unitárius tanok vereségét kimagyarazzák. A keresztény eszmék folyása ellene volt, és ha az unitárizmus majd nem három század óta ismét erőssé lett, ez onnan van, mert a kereszténység egészben véve három század óta ellenkező irányt követ azzal, a minőt létele első korszakában követett. A nélkül, hogy a rendszerek dogmatikai értékét vitatnók, ezt a csendes fejlődést két szóba foglalhatjuk össze: a kereszténység három század óta, mind a katholikuskoknál, mind a protestánsoknál, habár nem egyforma lépést tartva, mindinkább világiasodik (*devient de plus en plus laïque*); az első századokban mindinkább papiasodott. Lám az unitárizmus világias. Az unitárizmussal nem fér össze a buzgó mysticismus, a túlvilágias epekedés, az erkölcsi elcsüggedés, a melyek a papságnak a tömeg lelkiismeretében mindig a legjobb támpontokul szolgálnak. Az unitárizmus azon elvből indul ki, hogy nem az Isten sülyed alá, hanem az ember emelkedik fel. Ez az ember természetében és ren-

deltetésében való mély hitnek vallása. Ennélfogva napjainkban sehol sem gyümölcösözött oly dúsan, mint az ámerikai köztársaságban. Akadály a szárazság (sécheresse); sajátosságai a valódi erkölcs, társadalmi, emberszerető, észszerű jellem és a világosság szeretete. Ha a Sámosítai kereszténysége győzött volna a III-ik században, sem az ascetizmus, sem következőleg a szerzetesség nem virágozhattak volna a kereszténységben. Nem lett volna semmi lényeges különbség a papság és a nép között, és a polgári kötelességek a legelső kötelességek közé számítottak volna. Ez, azt hiszem, némely változást idézett volna elő a történelemben. Igaz, hogy a történész, fájdalmi vagy örömei daczára, azt kell hogy mondja a költővel:

Puisque ces choses sont, c'est qu'il faut qu'elles soient.

Mivel ezek a dolgok így vannak, így kell hogy legyenek.

De mint Zénobiának tiburi magányában, legyen megengedve neki is, hogy vigasztalja magát a tényekért azzal, hogy a mult szép álmait ottan-ottan megújítsa.

Francziából

F e r e n c z J ó z s e f.

VI.

A természetben nyilvánuló isteni erő.

(Tavaszi egyházi beszéd).

A szenteknek sem engedte az Úr, hogy kibeszélhetnék minden ő csudálatos dolgait, mikkel a mindenható Isten megékesítette a világot. Sírák 12, 18.

Idvez légy, várva várt kedves vendég, szép tavasz! idvez légy, hogy eljöttél szép hazád illatos mezőiről, s elhozád a természet urának izenetét földünk népéhez, miként az ég és föld, Isten és ember között nincs megszakadva a frigy, mely anynyi életet, anynyi örömet szokott osztogatni naponként. Ismerjük küldetésed czélját, hogy lennél egy kedves emléklap a paradicsomi kor nagy könyvéből, s mint ilyen, a hová lépsz, a mit kezdeddel illetsz, a mivel lehelleted találkozik, minden, de minden újuljon meg, szépüljön meg, s adjon biztosítékot a felől, mit Isten régen Noénak ígért; mert nem pusztá hang, de megmásíthatlan szó volt az, s mig föld lesz, vetés és aratás nem is szünnék meg, s nem is vész el a nép, megmarad az emberi nem, melynek, mint ilyennek, jó adag jutott a halhatatlanságból.

Elég nekünk csak anynyit is tudnunk téled szép tavasz! és nem bánt minket az, hogy nem lakol mindig velünk, hogy meszsze, meszsze: a térítő földabroncsok közé teted örökös lakásodat, a hol kenyérpálmák árnyaiban pihenhetnek banának és narancs-ligetek lombjaival enyelegve elfáradt szellőid, s csak akkor látogatsz meg, midőn a tél zord nappjai elmúltak; vagy talán éppen érkezésed szokta elüzni azokat?! Jól van ez így. Mogorva napok után inkább tudjuk becsülni mosolygásod édes perceit, s mit magaddal hozsz, a költészet ábrándos sugalmát s a szerelem üdítő álmait. Aztán gazdaggá teszed földünket is az élet magvaival, megindítod az áldások nagy gépezetét, s ha időnyed lejártával távozol is, nem voltál hiában velünk, s átütazásod meggazdagította mezeinket. Szép is, jó is vagy, kedves tavasz. Életre ébreszted az alvó terményvilágot. A hol